

Hilda Neumannová

Életrajz

Hilda Neumannová egyedül él szoba-konyhás galántai lakásában, amelyet számos családi fénykép és emléktárgy díszít. Férje már régen meghalt, de rokonai és ismerősei hetente meglátogatják, ezenkívül a járási gondozói szolgálat megbízásából naponta három órára bejár hozzá Veronka, aki takarít, főz és segíti Hilda néniét. Hilda néni élénk, szókimondó és nagyon kedves idős hölgy. Interjúkészítésben már korábban is szerzett némi tapasztalatot, nem egy érdeklődő meríthetett már tudást érdekes történeteiből és emlékeiből. Nagyon szívesen és őszintén mesél családjáról, ismerőseiről és az életéről. Beszélgetésünk rengeteg témakört érintett, ezért az interjú öt ülés alatt készült.

Anyai nagyapám, Feldmár Ferenc Nádszegen [Nádszeg – Pozsony vm.-i nagyközség, az 1910-es népszámlálás idején 2400 főnyi magyar ajkú lakossal. A trianoni döntést követően Csehszlovákiához került. – A szerk.] született, fogalmam sincs, mikor. Nem emlékszem, mikor halt meg, de úgy tudom, hogy nem volt öreg. Az anyai nagyanyám, Fehér Júlia Mocsonokon [Mocsonok – Nyitra vm.-i nagyközség, 1910-ben 3900 túlnyomóan szlovák, kisebb részben magyar anyanyelvű lakossal. A trianoni döntést követően Csehszlovákiához került. – A szerk.] született. A faluban az volt az általános szokás, hogy a tehetős zsidók feleségét nagyságának szólították. Ennek ellenére ezt ő nem engedte, így csak Juli néni maradt.

Gyakran faggattam az anyai nagyapámat, hogy miért éppen Negyeden [Negyed – Nagyközség Nyitra vm.-ben, 1910-ben 4500 főnyi magyar ajkú lakossal. Trianon után Csehszlovákiához került. – A szerk.] telepedett le. Nagyapám nádszegi gyerek volt, ott tanulta ki a hentesmesterséget is. A dédöregapám egyszer azt említette, hogy a negyedieknek csak egy koszos hentes méri ki a húst, és neki sem az utcára nyílik az üzlete, hanem hátulról van a bejárata. Egy jó üzletembernek pedig mindig kell ügyelnie arra, hogy a bejárat az utca felől nyíljon. A falu lakosai önellátók voltak, mindenfélét termeltek, ezért gondolta, ha ügyes hentes lesz a fiából, akkor az semmiben sem fog szűkséget látni. A dédapa ezért a negyedi főtéren nyitott a fiának olyan üzletet, amelybe egyenesen az utcáról lehetett bemenni. Emlékszem, nagypapa kint álldogált az üzlet bejárata előtt fehér kötényben, amelyre piros fonállal az FF [Feldmár Ferenc, az anyai nagyapa neve – A szerk.] monogrammot hímezték. A negyedi zsidók a kóser húst azonban egy farkasdi kóser mészárosától, Weisz Ignáctól vásárolták, mivel nagyapám nem mért ki kóser húst. Úgy találta, hogy egy kóser hentes nem élne meg Negyeden, ahol csak néhány zsidó család élt.

Az anyai nagyanyám, Feldmár Ferencné Mocsonokon született. Római katolikus szlovák családból származott. Mocsonokon találkozott először a leendő férjével. A nagyapa, mivel hentes volt, a környező falvakban, mint például Mocsonokban meg Vághosszúfaluban vásárolta fel a vágnivaló teheneket és sertéseket. Nagyapámnak volt egy nagyon jó barátja Mocsonokon, Palinak hívták [nagyanyám apja]. Pali kétszer házasodott. Az első házasságból egy kislány, a későbbi nagymama

született. Az új asszony két fiút szült neki, akik közül az egyik kicsit hibás volt. A mostoha nagyon rossz volt a kamaszlányhoz, túlságosan befogta a házi munkákba. A kicsiket is egész nap dajkálnia kellett. Nagyapa látta, hogy a 15 éves lányka [a nagymama] milyen elnyomott, soványka, a kölykök is mindig rajta lógtak. Nagyapám nagyon megsajnálta. Egy alkalommal félrehívta az apját és ezt mondta: „Az a lányka meg fog halni, hiszen ez nem is eszik. Tudod, hogy én bárkit nem engedek be az üzletbe. Neked ügyes lányod van, nekem meg viszont kellene egy asszony, aki majd az üzletben szedné helyettem a pénzt.” A mostoha nagy öröme a nagymama tehát Negyedre került. Nagyon fiatalon, már tizenöt évesen bekötötte fejét a nagyapa.

A házasságkötést egy megegyezés előzte meg, ugyanis a nagymama a katolikus, a nagyapa pedig a zsidó hitközségbe tartozott. A katolikus pap és a rabbi beleegyezett a házasságba azzal, hogy a nagymama megtarthatja a vallását. A gyermekeikről hogyan döntöttek, azt sajnós, nem tudom. Az esküvőt Negyeden tartották, Trotzer rabbi adta össze őket. A menyasszony és a vőlegény a hüpe alatt állt a zsidó szertartás alatt. Az anyai nagyapám udvarán aztán megtartották a lakodalmat [lásd: vegyes házasság]. Nagyanyám apja és a mostohaanya is eljöttek az esküvőre Mocsonokról. Nagyon örültek, hogy Julika jó helyre került. A mostoha is aztán kedvesebb volt nagymamámhoz, sőt gyakran segített neki a háztartásban is.

Nagymamából szép szőke hajú, kék szemű asszony lett. Nyolc gyereket szült. A sok szülés miatt megtestesedett, de a keze gyönyörű maradt. A negyedi zsidó közösség befogadta, és nagyon megkedvelték. A nagymama jeles zsidó ünnepek alatt elment a zsinagógába, és tiszteletben tartotta a zsidó hagyományokat. Otthon viszont Istenhez is, Jézuskához is imádkozott, és továbbra is hitt az angyalokban. Ezt nem is rótta fel neki senki. A gyermekek viszont már zsidó nevelésben részesültek. A fiúk rendszeresen eljártak nagyapámmal a zsinagógába, és Trotzer rabbi tanította őket héberül írni és olvasni [Az akkori magyarországi törvények értelmében a vegyes házasságban születő gyermekek esetében a fiúk az apjuk, a lányok pedig az anyjuk vallása szerint lettek bejegyezve. – A szerk.]

Az anyai nagyszüleim annyiban tisztelték a kóser konyha által megszabott követelményeket, hogy külön főzték a zsírt [lásd: étkezési törvények], viszont a nagyapám rendes hentes volt. Egy kóser hentesüzletből nem élt volna meg. Disznóhúst is árult. Úgy gondolom, hogy aki disznóhúst árul, az nem lehet vallásos zsidó. A jeles zsidó ünnepeket megtartották, például a nagyapa szombatonként eljárt a fiaival zsinagógába. Pénteken este ünnepélyes vacsorát ettek, és szombaton nem dolgoztak [lásd: szombati munkavégzés tilalma].

Nagymama hétköznapi is, egészen a haláláig mocsonoki népviseletben járt. A ruhatárából nem hiányozhatott a főkötő és a több rendbeli alsószoknya. Bukszát soha nem hordott, mindig a zsebkendőben volt a pénze. Azért emlékszem erre, mert iskolás koromban onnan adta nekünk az aprót. Nagyapám olyan magyarosan öltözködött, és magyaros bajuszt viselt. Kalapot hordott mindig, a zsidók sosem mentek a zsinagógába fedetlen fejjel [A férfiak imádkozás közben fedik be a fejüket, de sok ortodox férfi állandóan visel kis sapkát (kipát) a fején. A szokás a templomi szertartásból ered, a pap ui. mindig fejfedőt viselt a templomban. – A szerk.]. A jómódú férfiak abban az időben mind kalapot viseltek, mert a falusi nép azt tartotta, hogy kalap nélkül nincs rendesen felöltözve az ember.

Nagyapámnak volt egy kocsmája, ahol a falubelieken kívül megálltak az alkalmi utasok, vándorok, mesteremberek is, mint például a herélők, ablakosok, drótosok [A vándoriparosok („drótos tótok”,

akik összefogták dróttal a törött cserépedényeket, sárgarézhuzállal a törött tajtékpipákat, vagy befoldozták a kilyukadt zománcedényeket, az „üveges tótok”, a „gyolcsos tótok”, üstfoltozó cigányok, vályogvetők, köszörűsök stb.) és a vándorkereskedők komoly szerepet játszottak a szolgáltatásokban szűkölködő falusi körzetekben. Egyébként még az 1950-es években is lehetett egy-egy képviselőjünkkel találkozni akár még Budapesten is. – A szerk.]. Akik lovakkal, állatokkal érkeztek, állataikat a kocsmá istállójába kötötték be. Gazdájuk általában az istállóban hajtotta nyugovóra a fejét. A drótosok az ország északi részéből érkeztek, otthon gyakran nem volt mit enniük, ezért vándorútra keltek, és fazekakat drótoztak. Zsidók sosem fordultak meg a kocsmában, többnyire katolikusok jártak ide. A kocsmá udvarán nagyanyám és Terun, a szolgálány katlanban főzték a gulyást abból, ami a hentesüzletben kimaradt. A kocsmába az utcáról lehetett belépni. A vendég egy kisebb helyiségben találta magát, ahol egy deszkából készült söntés állt. Itt egy kis ablakocskán keresztül Gizi néni, anyám nővére öntögette iccába – hosszú nyakú kétdecis üvegcsébe – az édes zöld pálinkát. Ezenkívül üveges sört és bort is árult. Nagyapám a pincében jégen tárolta a húst és a bort. Télen a negyedi halastón vágta jeget, lehordták a pincébe, majd szalmát raktak rá. Amikor Gizi néni férjhez ment Tallósra [Csehszlovákia, majd Pozsony vm. – A szerk.], Miska bácsi, anyám bátyja és később a fiai is segítettek felszolgálni. A söntésből hátul a konyhába lehetett bejutni. A kis helyiségből, ahol az italokat rendelték, jobboldalt nyílt egy nagyobb helyiség. Itt két hosszú, masszív faasztal állt egymással szemben, az asztalok mellett végig fapadok voltak. A falubeli emberek szerettek így egymás mellett ülni, beszélgetni és az idegeneket újdonságokról faggatni. A kocsmában mindig nagyon jó hangulat uralkodott. Vasárnapoként még az asszonyokat is elhozták magukkal a parasztemberek. Azok persze nem nagyon ittak szeszes italt. A kocsmá udvarán egy tekepálya is volt. Emlékszem, hogy hétfőn reggel mi, gyerekek mindig ott szedtük fel az aprópénzt, amit a részegesek elejtettek.

Nagyapám a hentesüzlet és a kocsmá mellett még tágas udvartartásról is gondoskodott. Lovakat és sok tehenet tartott. Mikor a tehén előregedett, levágta és eladta a hentesüzletében. Az állatokról két szolgálány gondoskodott. Nagyanyám ragaszkodott hozzá, hogy mocsonoki szlovák legényeket fogadjanak fel, így került hozzájuk a Gyuró meg a Janó. Az istállóban háltak, és az udvaron egy hosszú faasztalnál ettek. Nagyapáméknak volt szolgálányuk is, a Terun, aki egy negyedi parasztlány volt, a konyhában főzött. Külön tejes és húsos edényeket használtak, amelyek külön helyet kaptak a kredencben is. Sosem étkezett a nagyszüleimmel, mert ő szolgált ki őket. Nem is emlékszem, hogy láttam volna őt enni. Nagyapám házában lakott a fia, [Feldmár] Miska bácsi is, aki nagyon korán megözvegyült, és egyedül nevelte a három gyermekét. A három árva fiúcska mellé fogadtak egy dadát, aki éjjel-nappal vigyázott rájuk. Egy egyszerű negyedi parasztlány volt, Márta néneinek szólítottuk. A gyerekek nagyon kedvelték. Nagyapámnak 40 hold földje volt, ezért nyáron aratás idején napszamosokat szokott felfogadni. Az udvaron ettek, nagyapám egy borjút vagy egy tehenet vágott nekik. Pénz és gabona volt a fizetségük. Jobban bánt a munkásokkal, mint azok a gazdag negyedi reformátusok, akik nagyon alacsony bérért dolgoztatták a szegényembereket. Minden aratás után a napszamosok egy kalászból font szép koszorút ajándékoztak nagyapámnak. Nagyapámnak két-három parasztkocsija és egy fekete bricskája volt. A bricska a ház kapuja alatt, az utcai bejáratnál állt. A mocsonoki temetőbe jártunk vele, ahol nagymamám rokonai voltak eltemetve.

Negyed egy kis falu, ahol mindenki mindenkit ismert. A nagyszüleim is jóban voltak a lakossággal. A zsidó üzletessel általában lehetett hitelbe is vásárolni. Nagyapámék sem tettek kivételt, náluk is

többnyire mindenki hitelbe vásárolt. Bejöttek az üzletbe reggel – „Ferenc bácsi...” Nem úgy mondták, hogy adjon kolbászt, hanem „kenyér mellé valót” kértek. Az adósságot a nagypapa felírta. A szegényebbek eljártak napszámba kapálni, amikor aztán eladták az új krumplit, mindenki kiegyenlítette a számláját. Ha újra hitelbe vásároltak, ősszel eladták a káposztát, és mindent megadtak. Volt, aki rögtön fizetett, de akinek nem volt pénze, annak is adott hitelt, hogy azért éhen ne haljanak.

Az apai nagyapámat Schultz Sámuelnek hívták. Nem tudom, hol született, de idős korában halt meg Negyeden. Asztmában szenvedett. A nagypapa szigorúan betartotta a vallási előírásokat. Az apám nem is volt annyira vallásos, mint nagyapám. A nagypapa megtartotta az összes zsidó ünnepet és kóser háztartásban élt. Amikor apám megnősült, és elkerült otthonról, ő már nem ragaszkodott annyira a kóser étkezéshez, mint a nagyapám. Tizenéves kislány voltam, amikor a zsidó temetőben eltemették a nagypapát. Az udvaron ravatalozták fel. Emlékszem, hogy fekete bársonyszalagot kötöttek a nyakamba, amikor meghalt. Az asszonyoknak tilos volt a koporsóhoz menni, mikor a férfiakat temették. Régi hiedelem szerint meddővé válhatott az ilyen asszony.

Nagyapának egy bőrüzlete volt a negyedi főtéren, ott, ahol az artézi víz csurog. Az összes vágssellyei suszter nála vásárolta a cipőtalpra alkalmas bőrt. A suszterek csizmát is, cipőt is varrtak, de főleg csizmát. A suszter először papírra rajzolta a mintát, a nagypapa kirajzolta, majd kivágta, úgy készítették a csizmatalpat. Méterenként mérte a bőrt. Mindenféle suszterszegeket, kenőcsöket és olajokat is árult, hogy puha maradjon a bőr. Sosem volt segédje, egyedül végezte a munkáját. A bőr jellegzetes szaga ott terjengett az üzletben, szerettem oda bemenni, hogy érezzem. Amíg Negyeden nem volt fatelep, a tutajos tótoktól felvásárolta a fenyőfarönköket és eladta a helyi lakosoknak, akik a házépítésnél használták fel. Negyeden csak a Schultzok foglalkoztak fakeskedéssel. Nagypapa rendszerint bőrmellényt viselt, és munka közben kötényt kötött a nyakába. Ünnepeken kucsmában járt a negyedi imaházba.

Lampl Sarah [Schultz Sámuel első felesége], aki jókai származású volt [Jóka – Pozsony vm.-ben lévő nagyközség, 1910-ben 2500 főnyi magyar anyanyelvű lakossal. Trianon után Csehszlovákiához került. – A szerk.], nagyon fiatalon halt meg, mert az apám csak hat és a bátyja tíz éves volt [1904 körül]. Tíz évig lehetett férjénél. Tüdőbajban halt meg, akkoriban nagyon vitt a tüdőbaj mindenkit. Nagyapám gyakran látogatta a sírját a negyedi zsidó temetőben.

A második felesége Weisz Cecília pöstyéni [Pöstyén – Nyitra vm.-ben lévő nagyközség volt, 1910-ben 7400 főnyi, túlnyomórészt szlovák ajkú lakossal. Jelentős gyógyfürdőközpont volt. – A szerk.] lakos volt. Pöstyén inkább szlovák ajkú város volt, így ő sem tudott magyarul. Negyeden azért meg kellett valamit tanulnia magyarul, ha meg akarta magát értetni. Nagypapa beszélt egy kicsit szlovákul, de otthon csak magyarul beszéltek. Cecília néni sovány kicsi arca szinte össze volt zsugorodva. A pöstyéni fürdőnél volt titkárnőként alkalmazva. Nagypapa negyven éves lehetett, amikor megismerte és feleségül vette, azért is, mert az árváknak anya kellett. A házasság azonban nem sikerült, nem volt jó asszony. Az úgynevezett „jó” nő típusa volt – halálra kínozták a párját, apámat meg a bátyját. Enni sem adott nekik. Mégis sokkal jobb dolga volt, mint az előző asszonynak. A régi öregek a falun úgy mondták, a másik asszonynak aranyos a segge. Jó ember volt a nagypapa, de nem tudott parancsolni Cecíliának. Apám, aki később lett a nyitrai építészeti iskola hallgatója, ott kellett hogy hagyja a tanulmányait, mert a mostohaanyja kijelentette, hogy nem fog rá dolgozni. Ha nem lett volna a negyedi gyermektelen keresztanyjuk, Hanna néni, ki

tudja, mi történt volna a gyerekekkel. Hanna néni szlovák cselédasszony volt, aki hozzáment zsidó gazdájához. Szűz Jóskának hívta a falubeli nép, mert sosem született gyermeke. Az apám és a bátyja minden pénteken meglátogatták Hanna nénit, aki rendszerint sütött nekik egy kemence kalácsot. A mostoha csak a lányokat szerette, engem is szeretett.

Cecília nagyanyám viselete eltért a negyedi asszonyok viseletétől. Öregkorában is olyan cifra blúzai voltak. Meg is dorgálták őt ezért a negyedi zsidó asszonyok, hogy az imaházba nem illik olyan színes ruhákban járni, mint a pulyka. Cecília néni valószínűleg Auschwitzban halt meg, mert egy negyedi szomszédnője azt mesélte nekem, hogy őt is elvitték a második világháború alatt.

Mivel nem született saját gyermekük, a nagyapámmal örökbe fogadtak egy lánykát. A nagypapa és Cecília néni rendszeresen ellátogattak a gyerekekkel a negyedi imaházba. Kóser háztartásuk volt, és betartották a zsidó hagyományokat. Megtartották a sábeszt és a jeles zsidó ünnepeket. A két fiú és a fogadott lány zsidó nevelésben részesült. Apámat és a bátyját Trotzer rabbi tanította meg héberül írni és olvasni. Apám mesélte, hogy a sábeszt megtartották. Nagyapám gyakran hozott magával a péntek esti vacsorához koldust vagy csavargót [Ez micvének, jó cselekedetnek számított. Lásd még: snorrer. – A szerk.], ez bizony nagyon nem tetszett a mostohaanyának.

A háború előtt körülbelül harminc-negyven zsidó család lakott Negyedben, a többségük nem volt ortodox beállítottságú. Negyedben egy zsidó imaház állt rendelkezésükre. Az imaház a mai községháza épülete után, nagy udvarban állt, ott lakott a negyedi rabbi és a kántor is. A háború után mindent szétszedtek, szétromboltak a falubeliek. Én két negyedi rabbira emlékszem. Az elsőt Trotzernak hívták. Miután meghalt, a surányi származású Frei rabbi foglalta el a helyét. Emlékszem, hogy Trotzer rabbi hosszú kaftánt viselt puha barna anyagból, és a szájában állandóan ott lógott egy hosszú pipa. Nem viselt pajeszt, szakállt sem. Humoros ember volt, gyakran viccelődött. Nem volt olyan komoly, mint a Frei rabbi. Nagyon szerették őt a falubeli zsidók, mindenki rabbi bácsinak szólította. Trotzer rabbi Negyedben öregedett meg, és 1931 körül halt meg. Özvegyét magához vette a fia, aki Nyitrán élt. A lányuk Romániába ment férjhez, de gyakran ellátogatott Negyedre. Egy aranyos kislánya volt, aki mindig szép elegáns ruhát viselt. Ő lett a barátnőm, és nyáron sok időt töltöttünk együtt. Frei rabbi a surányi rabbinak volt a fia. Még fiatal korában került Negyedre, már nős volt, de még nem volt gyermeke. A gyerekek már Negyedben születtek. Frei rabbi hosszabb haját növesztett, de nem volt szakállas. Ő már nem viselt kaftánt, de minden nap tiszta fehér inget vett fel. Mindig halkán beszélt, és nagyon komoly fiatalember volt. A falu lakossága nagyon művelt és okos embernek tartotta. Apám sokszor olyan témákról beszélt vele, amelyeket egyáltalán nem értettem. Általában híres filozófusokról, tudósokról és bölcs rabbikról diskuráltak. A rabbi felesége, Eszter, akinek gyönyörű szőke haja volt, Győrből származott. Óvodában dolgozott. Mindig azt a verset tanította, hogy: „Meguntam gyönyörű Győr meg Gyöngyvárába laktomat, mert a Duna, Rába, Rábcsa rákja rágja lábomat. Így megtanuljátok, gyerekek, hogy hány folyó van Győrben.” Azt hiszem, négy gyermekük született, egy kislány ikerpár, aztán a Blumika meg a Jankó. Blumika nagyon szép kislány volt, göndör szőke hajú, mint az anyja. Gyakran jártam a rabbihoz, mert szeretett művelt emberekkel beszélgetni. Emlékszem, hogy a bejárathoz közel eső helyiségben fogadta a vendégeit. Gyönyörű könyvtára volt magyar, szlovák, német és héber könyvekkel. Két gyerekszoba is volt a rabbi házában, ezenkívül egy fürdőszoba és egy konyha, amelyből egy tágas ebédlőbe nyílt az ajtó. A tágas, beüvegezett verandájukon sok baba meg játék volt. Mikor hazajártam a pesti iskolából, a gyerekeknek rendszerint hoztam egy kis csokoládét vagy más édességet. A legkisebbik akkor lehetett olyan két

éves, a legidősebb nyolc-tíz. Nagyon kedvesek és udvariasak voltak, az édesanyjuk sokat foglalkozott velük. A háború alatt az egész családot elvitték Auschwitzba. Klári néni, a szomszédasszonyuk azt mesélte, hogy a rabbi két gyereket még ott szúrták agyon a házban. Félt kimenni az utcára, mert négy kakastollas rendőr [azaz: csendőr] jött értük. Mikor már minden elcsitult, bemerészkedett a házba. A veranda fala véres volt. Egy véres babaruhát és egy szemüveget talált, amit az egyik gyerek viselt. A babaruhát kimosta, ezek a tárgyak később a pozsonyi Zsidó Kultúra Múzeumába kerültek. A falubeliek azt vélik, hogy a tettes, Árpás Laci elszökött Amerikába. Nem tudom, miért tehette ezt. Ismertem gyerekkoromban, tehénpásztor volt. Már akkoriban sem kedveltük őt.

Az imaház udvarában lakott egy kántor is. Az nagy darab csúnya ember volt, és mindig kalapot viselt. A felesége [vág]sellyei származású zsidó nő volt. Csak az a baromfihús számított kósernek, amit ez a kántor vágott le. Nagyon éles késsel végezte a dolgát, hogy az állat ne szenvedjen. A negyedi zsidók Farkasról, Weisz Ignáctól hozatták a kóser húst, mivel Negyeden nem mértek ki ilyet. Az összes környékbeli zsidó részben azért is tőle vásárolta a kóser húst, hogy fenn tudja tartani a kóser hentesüzletét. Weisz Ignác rituális módon vágta le a szarvasmarhát, úgy, hogy az állat ne szenvedjen [lásd: sakter]. A marha hátsó részét mindig eladta más, nem kóser hentesnek, mert azt a zsidóknak nem szabad fogyasztani [A négy lábú állatok hátsó részében fut végig az ún. „gid hánáse – ülőideg vagy szökőin”, amelyet Jákov angyallal vívott harca nyomán nem szabad elfogyasztani. Ha ezt az inat szakszerűen eltávolítják az állat hátsó feléből, akkor a maradékot meg lehet enni, de az ászkenáz országokban nagyon kevesen tudják, hogyan kell az inat eltávolítani. Emiatt pl. Magyarországon is inkább az volt a szokás, hogy az egész hátsó részt eladták a nem zsidóknak. Mindazonáltal ha valaki ért a szakszerű eltávolításhoz, akkor a hátsó rész maradéka kóser. – A szerk.]. A szegényebb zsidók nem engedhették meg maguknak a kóser húst, de sokszor egy gazdagabb zsidó megvásárolta nekik. Például Schwarz József egy nagyon jószívű, tehetős zsidó ember volt. Negyeden a kertjében épített egy házat, ahol öt vagy hat ágy is elfért. Itt éjszakázhattak a csavargók és koldusok [lásd: snorrer]. Rendszerint még élelemmel is ellátta őket. Nemcsak a zsidóknak segített. Schwarz úr 1936-ban kiment Palesztinába, és ott is halt meg.

A második világháború előtt Galántán zsidó alapiskola is volt, ugyanis sok zsidó élt ott. A zsidó alapiskolában ugyanolyan tantárgyakat tanítottak, mint a népiskolában, azzal a különbséggel, hogy azonfelül még a zsidó vallást és a héber nyelv alapismereteit is oktatták. A negyedi zsidó gyerekek azonban többnyire a negyedi református elemi iskolát látogatták, mert a szüleik jól kijöttek a református pappal és a negyedi református iskola közelebb is volt, mint a galántai zsidó alapiskola. Valószínűleg én voltam az első zsidó lány, aki a katolikus elemi iskolába járt. A katolikus pap ugyanis jó barátja volt az apámnak. A húgaimat szintén a katolikus elemi iskolába írták be. Katolikus hittanra is jártam, mert az apám azt tartotta, hogy a keresztény vallás ismerete hozzátartozik az alpműveltséghez. Mindig a legjobb tanulók közé tartoztam. Később aztán Negyed tőszomszédságában, Farkasdon is nyílt egy zsidó iskola 1936 vagy 1937 körül, de én már akkor túlléptem az iskolakötelezettséget. A fiatalabb negyedi és farkasdi zsidó gyerekek látogatták, meg azoknak a szülőknek a gyerekei, akik a kommunista párt tagjai voltak. Ezek a szülők ugyanis nem akarták, hogy a gyerekeik hittanra járjanak. [A zsidó iskolákban a nem zsidó gyerekeket a hittanóra alól felmentették. – A szerk.] A negyedik osztály után Sellyére [Sellye – Vágsellyéről van szó] mentem a szlovák polgári iskolába, mert Negyeden nem volt szlovák iskola. Apám fontosnak tartotta, hogy legalább egy lánya beszéljen jól szlovákul, hiszen a csehszlovák államban éltünk.

Irénke húgom nagy magyar volt, az csak Komáromban szeretett volna tanulni. Azt mondta, hogy ha szlovák iskolába íratják, megeszi a „dejepist” [a történelemkönyvet – A szerk.] a kutya. Vonattal jártam minden nap [Vág]Sellyére. Ez négyéves iskola volt, olyan, mint a gimnázium, csak a negyedik osztályban már ekonómiát tanultunk, gépelni meg levelet írni. Aki ezt befejezte, irodában dolgozhatott. Több [vág]sellyei zsidó látogatta ezt az iskolát. Ismertem egy vecsei [Vecse jelenleg Vágsellye városrésze. – A szerk.] zsidó fiút, de az nagyon csúnyán beszélt velem, ezért nem is barátkoztam vele. Nekem nem számított a vallás, mindegyik [vág]sellyei osztálytársammal barátkoztam.

Negyed tőszomszédságában, Farkasdon 80 zsidó család is élt, több mint a szülőfalumban. A farkasdi zsidók nagyon elegánsak voltak, az asszonyaik diktálták a divatot. Mikor a húgom, Mancika [Vág]Sellyén kalapok tervezésével és eladásával foglalkozott, ötöt-hatot is vásároltak tőle egyszerre. Farkasdon gyönyörű imaház állt a halastó partján. Bent a női rész csipkével volt elválasztva a zsinagóga férfi részétől [Az ortodox zsinagógában a nők nem vehetnek részt a férfiak közé, különválasztott hely, (sokszor ráccsal vagy függönnyel is ellátott karzat) van számukra fenntartva. – A szerk.]. A háború előtt viszont a farkasdi zsidóknak nem volt rabbijuk, ezért a negyedi Trotzer rabbi járt oda. Szombaton gyalogszerrel ment Farkasdra [a két falut csak egy út választja el egymástól – A szerk.], mert ilyenkor sosem ült lovaskocsira vagy kerékpárra. A negyedi zsidók mindig elkísérték őt Farkasdra. A negyedi és a farkasdi zsidók rendszeresen összejártak, a különböző rendezvényeket és a zsidó ünnepeket mindig Farkasdon, a Fischer vendéglőben tartották. Nagy eseménynek számított például a Purim, farsangutoljakor. A gyerekek „Purim spielt” játszottak, és a szülők este bálba mentek.

Anyám, Feldmár Erzsike 1900. október 28-án született. Ő volt a legkisebb a nyolc gyerek közül. A nevét Erzsébet királynő után kapta. Zsidó nevelésben részesült. Polgári iskolába járt. Mivel otthon sok volt a fiútestvér, a szülei úgy gondolták, kell valaki, aki tud varrni. Az iskola után a szülei Bécsbe adták varrónőnek, ott megtanult németül. Bécsben egy rokon néninél lakott, aki elszerezte egy jó varrodába. Ott aztán sajnos mindent csináltattak vele, csak varrni nem tanították. A varrónőnek ugyanis voltak gyerekei, őrájuk ügyelt, sétáltatta őket. Gyönyörű sötétszőke, hosszú haja volt az anyámnak. Nagymama mesélte, hogy mikor visszatért Bécsből, csak vakarózott, mert tele volt tetűvel. A ruházata is piszkos, elhanyagolt volt, a nagynéni ezt nem vette észre. Nagymama ezért nem engedte őt többé vissza Bécsbe. Anyám így nem tanult ki varrónőnek, de azért mégiscsak értett valamit a mesterséghez.

Apám, Schultz Adolf 1898. július 2-án született Negyedben. Apámnak nehéz gyermekkorra volt, mert hatéves korában meghalt az édesanyja. A mostoha nem szerette a fiúkat, és rosszul viselte gondjukat. Édesapám zsidó nevelésben részesült. Az apai nagyapám minden szombaton és jeles ünnepkor elvitte a két fiút a zsinagógába. A negyedi Trotzer rabbi gyakran meglátogatták otthonában, ahol héberül tanultak írni és olvasni. Kóser háztartásban éltek. Az apai nagyapám minden pénteken este megvendégtelt egy koldust vagy csavargót. A második felesége nagyon haragudott ezért. Apám nem fejezte be a tanulmányait a nyitrai építészeti iskolán [Ez az iskola valószínűleg egy felső ipariskola volt. – A szerk.], ugyanis a mostohaanyja azt mondta, hogy nem fog dolgozni a gyerekekre. Az anyám apja, ez a hentes, utólag támogatta már nős korában az apámat, hogy befejezhesse tanulmányait. Én akkor már két-három éves lehettem. Arra is emlékszem, hogy édesanyámmal a hétvégén mindig elébe mentünk az állomásra.

Anyám helyes, szép kislány volt. Apámék majdnem a szomszédban laktak. Elkezdett neki udvarolgatni, aztán meg akart nőülni, mert a mostohaanyja nagyon rossz volt. Nagypám meg nem akart beleegyezni a házasságba, mondván, hogy még két lány van anya előtt, és az a rendje, hogy először az idősebbeket kell vinni. Apám és anyám, mint két szerencsétlen szerelmes, a Vág folyó töltésén sírtak. Trotzer rabbi is közbenjárt az ügyben. Az apám félárva volt, ezért megengedték neki a nőülést. Nagypát kötelezték, hogy férjhez adja a lányát, tehát minden nagy ajtón van egy kisajtó. 1920-ban aztán összeházasodhattak. Zsidó esküvőt tartottak [lásd: házasság, esküvői szertartás], Trotzer rabbi baldachin [hüpe] alatt adta össze az ifjú párt. A lakodalmat az anyai nagypám udvarán tartották meg. Feldmár nagypapa borjút vágott le erre az alkalomra, de nem tudom, hogy kóser fogásokat tálaltak-e.

Apám nagyon tehetséges műszaki rajzoló, építész volt. Az 1920-as évek második felében egy építész barátjával megnyertek egy építészeti versenyt, és kikerültek Olaszországba. Apám a téli hónapokban mindig Olaszországba, Meránba utazott ki. Egy nagy vállalatnál, amely hajók építésével foglalkozott, kompokat és folyami hajókat rajzoltak. Sok pénzt és ajándékot hozott haza. Volt, amikor egy bőrönd narancsot is hozott magával. Édesanyámnak nem egy ízben szép selyemkendővel kedveskedett. Az egész rokonságot megajándékozta gyűrűvel és aranyórával. Irénkének hegedűt, nekem egy gyönyörű aranyórát vásárolt Olaszországban. Büszkén mutogattam a negyedi barátnőimnek. Élt Érsekújváran egy báró, Trojanovics Alfonz földbirtokos, sok erdeje volt. Elszegényedett, aztán mindig egy darabot eladott az erdejéből, apám meg az Olaszországban keresett pénzből megvette. Embereket is fogadott. Sok munkásember dolgozott az apámnak Magyarországon is, Ózd környékéről. Anyám nővérét, Friderika nénit, aki Hangonyra, Ózd mellé ment férjhez, gyakran látogatták meg a szüleim. Ők mesélték el édesapámnak, hogy egy elszegényedett gróf el akarja adni az erdejét. Apám megvette az erdőt, és megbízott egy embert, hogy vegyen fel munkásokat, és vágják ki a fákat. Apám ugyanis nem utazhatott le olyan gyakran Ózdra, mert nagyon messze volt Negyedtől. A kivágott fát egy fűrésztelepre vitték valahol Ózd környékén. A szárított deszkát a csepeli kikötőbe, majd onnan az újpesti bútorgyárakba szállították. Apám olcsóbban adta el a fát, mint a magyarországi fakereskedők, ezért nagyon jól ment neki az üzlet. Apám hetente leutazott Pestre, ahol két-három napig tartózkodott. Amikor Pesten tanultam az Egészségügyi Orvos Továbbképzőben, gyakran meglátogattam. Egyszer elvitt egy mulatóba, ahol először ittam bőlét. Persze, nem volt alkoholtartalma. Rendszerint anyukám felpakolta őt negyedi túrósréttel és más élelmiszerral, hogy Pesten ne szenvedjek semmiben hiányt. Emlékszem, gyerekkoromban is néha elkísértem az édesapámat Pozsonyba [lásd: Pozsony város], mert ott is szokott a fatelepeseikkel üzletelni.

Édesanyám üzletasszony volt. Volt egy fatelepünk, és ő volt az eladó. Apám az irodában rajzolt, hozzá mentek fizetni. Kint a fatelepen az anyám mérte le a fenyőt meg a fát, és ő is számította ki az árát.

A nagyszüleim sokat meséltek a dédszüleimről. Az apai nagypám mesélte, hogy Beckóról származtak [Beckó Trencsén vm.-ben lévő kisközség volt. – A szerk.]. Dédapámnak Schultz volt a vezetékneve, de a keresztnévére már nem emlékszem. Beckón fával üzletelt, valószínűleg fatelepes volt. A Décsiek, akik nagyon régi lakosoknak számítanak Negyeden, tutajos tótok voltak. Tutajjal szállították a fát a Vágon le egészen Negyedig. Mondogatták dédapámnak, hogy jöjjön Negyedre, vásárolja fel tőlük a fenyőket. Így telepedett le a nagypám apja Negyeden.

Anyai nagyapám megvette nekünk Negyeden a szemben lévő házat. Négy egymásba nyíló szép szobánk volt. A házban volt egy nagy konyha, egy ebédlő, utána következett a szüleim hálószobája. A hálószoba ablakai a halastóra nyíltak. Abban a szobában, melynek az utcára nyíltak az ablakai, Irénkével, a középső testvéremmel aludtunk. A kistestvérem, Mancika az ebédlőben, egy rekamién aludt. Nekem és Irénkének rendes hálószobánk volt, úgy aludtunk egymás mellett. A két ágyat kék alátétes csipketerítő takarta, a szoba berendezése fehér bútorból állt. A pirosra festett padlóra kék futószőnyeget terítettek. A szobát úgy takarítottuk, hogy az ágy alatt is fel kellett mosni a padlót. A tornácra, melyet oszlopok tartottak, három lépcsőfok vezetett. Mivel fatalelünk volt, gyönyörű bútorokat készítettek nekünk az asztalosok. A telek nagyobb részét a fatelep foglalta el, a ház mellett csak egy kis kertecske volt.

Apám már 1928-tól villamosította a fatelepet. Addig kézzel vágták a fát, aztán már villanyfűrésszel dolgozhattak. Nekünk volt már ipari áramunk is. A faluba azonban csak az 1930-as években vezették be a villanyt. Negyeden nem volt vezetékes víz, mindenki az artézi kút vizét itta. A második világháború előtt a faluban gyalogszerrel vagy biciklin közlekedtek az emberek. Volt lovas kocsink is. Apánk később vett egy teherautót, ugyanis a vasútállomáson a vagonból gyorsan kellett kirakodni. Minél tovább vesztegelt az állomáson a szerelvény, annál több percdíjat kellett érte fizetni. Apámon kívül csak egy szlovák embernek volt Negyeden teherautója, a betegeket szállította.

Negyeden nem volt piac, csak a második világháború után, amikor jöttek az áttelepültek [lásd: szlovák-magyar lakosságcsere]. Kivittek két tyúkot, három tojást meg egy karalábét, ez volt a piac. Negyeden minden szombaton, Farkasdon pedig kedden és pénteken tartották. A kofák kínálgatták a tojást, tyúkot, tollat, kacsát... Anyámnak jó szíve volt, ha nagyon szegény volt az asszony, ha nem is kellett az áru, akkor is megvette. Magyarul beszéltek egymással. Negyeden mindenki magyarul beszélt, csak az áttelepültek tudtak jól szlovákul. Apám tudott németül és szlovákul is, de nem beszélte nagyon jól a nyelvet. Anyám is beszélt németül. Szlovákul is tudott, hiszen az anyja szlovák volt, mocsonoki.

A sok tehén, ló meg istállók miatt szolgalegényt fogadtak, akit Bitter Gyula bácsinak hívtak. Fialat korától nálunk dolgozott. Gyula bácsi a fatelepen is segédkezett. Apám nagyon kedvelte őt, megbízott benne. Bitter bácsi az istállóban aludt. Édesanyám a sok elfoglaltsága miatt nem ért rá főzni, nem is főzött soha. Helyette Zsófi néni főzött, mosott, takarított, aki 12 éves korában került hozzánk. Zsófi néni főzött a legjobban a világon, nagyon szeretett minket. Sok régimódi alsószoknyát viselt, és mindig kendőt hordott. Sokat dolgozott, a fizetése mellé ruhaneműt is kapott. A konyhánkban két pricc volt, az egyik Zsófi néni, a másikon én szoktam néha aludni, mert jó meleg volt ott. A priccseken szénával tömött zsákok voltak, amelyekre matracot raktak, és lepedőt terítettek. Nagyon szerettem itt aludni, mert imádtam a rét illatát, amelyet a széna árasztott. Zsófi néni és Gyula bácsi velünk étkeztek a konyhában egy nagy kerek asztalnál. Zsófi néni aránylag úri helyen volt a szüleimnél. Hozzánk havonta egyszer külön mosónő is járt. Az ágyneműt lehúzták, kifőzték az udvaron. A nagymosást kézzel végezte. Zsófi néni csak a kisebb holmikát mosta ki nekünk, ha kellett, de az ágyneműt meg a nagyobb darabokat ez a mosónő mosta.

A szülői házban szép könyvtárunk volt. A sok könyv között csak néhány kötet héber imakönyv rejtőzött. Csupán édesapám szokott ezekből a könyvekből imádkozni, mert Negyeden nem

tanították a nőket héberül. A szüleim olvasott emberek voltak. Vasárnaponként református asszonyok jártak hozzánk, bibliával a kezükben. Apámmal diskuráltak az Ótestamentumról. Édesapám magyarázta el nekik azokat a dolgokat, amelyeket nem értettek meg a szövegből. Anyukám csak mosolygott, és azt mondta, hogy apámnak papnak kellett volna lennie. Amikor apukánk Pozsonyba ment, mindig új könyvet hozott a gyerekeknek. Az én kedvencem a „Koldus és királyfi” [Mark Twain] című regény volt. Az édesapám megrögzött újságot olvasó volt. Addig nem olvashattunk bele az újságjába, amíg ő ki nem olvasta, mert nem szerette, ha összegyűrtük. Azt mondta, az nem igazi újságot olvasó, aki hátulról kezdi a hirdetéssel. Az újság nevére nem emlékszem, de biztosan magyar napilap volt. Anyukám a francia írókat – Balzacot, Hugót kedvelte. Megvolt az egész „Tolnai Világlapja” [Tolnai Simon (1868–1944) kiadványának képes szépirodalmi hetilapja, 1895 és 1944 között jelent meg. – A szerk.], azt olvasta, azonkívül szabadidejében képrejtvényt is fejtett.

A szüleim annyiban voltak vallásosak, hogy megtartották a szombatot. Csütörtökön elküldték Zsófi nénit, a szolgálányt Farkasdra Weisz Ignáchoz, a kóser mészároshoz kóser marhahúsért. Apám főleg a marhamájat kedvelte, amit Zsófi néni péntek este knédliivel vagy főtt burgonyával tálalt fel. Anyám minden pénteken a sábesz közeledtével gyertyákat gyűjtött. Gyönyörű szép három ezüst gyertyatartója volt az anyukámnak, emlékszem, mert mindig tisztítani kellett. A kisebbik gyertyatartóban az elhunyt fia, Ferike emlékére gyűjtött gyertyát. Édesanyám letakarta a fejét gyönyörű piros-bordó, arany cérnával szegett kendővel, és bement a szobába. Ilyenkor már tudtuk, hogy tíz percig nem szabad őt zavarni. Ferikéért imádkozott ilyenkor. Ezután mi is bemehettünk a szobába. Pénteken és szombaton soha nem a konyhában étkeztünk, hanem az ebédlőben. Az asztal dupla fehér damasztabrosszal volt letakarva, és Zsófi néni az étkezésletben tálalta fel a vacsorát. Apám magyarul mondott áldást a bor felett és bárheszt ettünk, amely díszes terítővel volt letakarva. A bárhesz egy fonott kalácsra hasonlított, és édeskés íze volt. Apám pénteken és szombatonként a negyedi imaházba járt. Előfordult azonban, hogyha ünnepnapokon a falun kívül akadt munkája, nem ment el az imaházba. Apám sokszor vendégelt meg egy koldust, csavargót vagy szegény embert a pénteki vacsoránál. Ezek az emberek sosem loptak, és nagyon érdekes történeteket meséltek. Egyszer, emlékszem, egy vándor színész vacsorázott nálunk. Vacsora után leült a lépcsőre, és a térdeit csapkodva ezt szavalta: „Gyí, te lovam, gyí, te fakó, gyí, ez mind a két lovam.” Apám pénzt is csúsztatott a szegény vendégek zsebébe.

A szombati ebédre sóletet ettünk. Anyám és Zsófi néni úgy készítették el az adagot, ahány vendéget vártunk. Miska bácsi, az édesanyám bátyja gyakran ebédelt velünk szombaton. A sóletbe ízlés szerint tarka vagy fehér babot, több kóser húsfélét – marhahúst, kacsát, libát raktak. Galántán most gombát és májat is raknak a sóletbe, de régebben csak összekeverték a lisztet, őrölt piros paprikát és borsot egy kanál zsírral, majd a húsos-babos masszába keverték. Pénteken délután az így elkészített sóletet egy cserépedényben elvitték a negyedi zsidó pékhez, aki finomra sütötte. Apám úgy szerette a sóletet, ha volt leve is. Én már nem tudom elkészíteni, nem olyan ízletes, mint amikor a pék sütötte. Zsófi néni szombaton délelőtt elment a sóletért. Vigyázott, hogy ne keverjék össze máséval. Nagyon nagyszájú volt, mindig veszekedett. A sólet olyan laktató volt, hogy nem bírtuk utána megenni a második fogást, ami rendszerint sült liba szokott lenni. A zsidók szombaton egymást szokták látogatni, rokonaikat, szeretteiket. Mi a nagyszüleinkhez jártunk. A nagymamák nagyon szerettek bennünket, gyakran ajándékoztak meg csokoládéval vagy egy kis pénzzel. A szombat akkor ért véget, amikor napnyugta előtt megjelent az égen az első három csillag. Apám

havdalával búcsúztatta a szombatot. Mindenkit magához hívott, a gyerekeket, anyukámat és Zsófi nénit is. Olyan színes csavart gyertyát gyújtott és szegfűszeget hintett rá. Az egész lakást ellepte a fűszer illata. Most is érzem ezt a különleges szép illatot. Ezután állt be újra a hétköznap. Szüleim nem nagyon tartották be a szombatra vonatkozó tilalmakat. A zsidók nem gyújthattak tüzet, de nekünk, gyerekeknek mindent megengedtek. Apám szombaton rendszerint bezárta a fatelepet, és csak vasárnap nyitotta ki újra. Negyeden nem mindegyik zsidó tartotta a szombatot. Negyeden nem voltak a zsidók olyan vallásosak, mint Galántán.

A szüleim be is tartották a kóser konyhát, meg nem is. Disznóhúst is fogyasztottak. Egyszer titokban két nagy hízott libát is elfogyasztottunk, amelyekről a rabbi úgy döntött, hogy nem kóser, mivel a begyük megsérült [A rabbi ellenőrizte, hogy nem sérült-e a baromfi begye. Ha sérült volt, tréflinek számított, és nem volt szabad elfogyasztani. – A szerk.]. Pénteken vacsorára és a szombati ebédre mindig kóser hús került az asztalra. Apám Farkasdról hozatta a kóser marhahúst erre az alkalomra. Egy nap böjtölni kellett, de a gyermekek, betegek nem böjtöltek. A gyermekeknek meg volt minden engedve, hurkát is ehettünk [A gyermekeknek 13 éves korig nem kell egész nap böjtölniük. – A szerk.]. Nyáron kilencnapos böjtöt kellett tartani. Nem ehettünk húst, csak halat, tökfőzeléket és hasonló ételeket fogyasztottunk [lásd: Tisá Beáv]. Apám viszont jobban szerette a húst. Egyszer elrejtettük a húst az apai nagymama előtt, de a kutya kihúzta a kredenc alól. Apám nem tartotta be szigorúan a böjtöt és a kóser étkezést, mert gyakran üzleti úton volt, hotelban lakott és éttermekben étkezett. Panaszkodott, hogy Pesten nagyon rosszul főznek a zsidó étteremben. Én sem tartottam a böjtöt különösképpen, nem tartottam fontosnak. Amúgy is nagyon rosszul ettem, lánykoromban gyakran fájt a gyomrom.

Újév napján [Ros Hásáná] a gyerekek otthon maradtak, a szülők pedig elmentek a zsinagógába és imádkoztak. Este díszes vacsorát ettünk. Zsófi néni ízletes tyúklevest, fokhagymás sültcsirkét és finom süteményt sütött.

Egy nappal a Jom Kipur előtt egy áldozati szertartást csináltak. A nagymamák vagy az anyák megtisztították a kiválasztott baromfi kaparóját és szalagot kötöttek rá. A fiúk feje felett kakast, a lányok feje felett csirkét forgattak meg. Közben megáldották őket, és azt remélték, hogy szépek és egészségesek lesznek az eljövendő évben [lásd: kápóresz].

Jom Kipur napján a felnőttek böjtöt tartottak. Nem ehettek, sőt nem is ihattak semmit. A zsinagógában imádkoztak, és birsalmához szagoltak, hogy ne legyenek éhesek. A gyerekek és a betegek nem voltak kötelesek betartani ezt a böjtöt. A szüleim rendszerint elmentek a zsinagógába, és imádkoztak a halottakért. Ezt az imát úgy hívták, hogy maszkir [mázkir].

Nagyon szerettem a sátoros ünnepet. 8 napig tart-e vagy hány napig? Szukot alatt zöld ágakkal és fehér margarétákkal díszítették ki a negyedi zsidó imaházat. A gyerekek sok édességet, cukorkát és csokoládét kaptak. A zsidók olyankor nem a házukban, hanem kint a sátorban étkeznek. Az udvaron sátrat állítanak fel, falákkal. A sátor teteje ponyvából, deszkából vagy nádból van. A nádat a negyedi halastón vágják. A rabbinál is állítottak egyet az udvaron. A sátor tetejének olyannak kellett lenni, hogy a csillagokat is lehessen látni, mintha a szabad ég alatt vacsoráznának. Nagy fehér lepedő volt ráterítve, nagyon elegáns volt. A rabbi felesége a gyerekekkel fényes papírból csillagokat készített. Versenyeztek, hogy ki tudja szebben kidíszíteni a sátrat. Díványpárnákat tettek ki a székekre, hogy ünnepélyes legyen. Mindig olyan embereket hívtak meg, akik a rabbival akartak vacsorázni. Az egyik halat vitt, a másik húst. Nézték a csillagokat.

Télen Hanukát tartottunk. Ez az ünnep egybeesett a keresztény karácsonnyal. Apám mesélte, hogy ezzel az ünneppel egy csodára emlékezünk vissza. A Jeruzsálemi Templomban olajjal táplálták az örök lángot, de abból már csak egy napra való maradt, mégis nyolc napig égett. Zsidó szokás szerint minden este gyújtottunk egy-egy gyertyát a nyolcágú gyertyatartón, a kilencedikkel a többi gyertyát gyújtottuk meg. Ilyenkor a jókai rokonaink rendszerint meglátogattak minket Negyeden.

A Purim vidám ünnep volt, nagyon szívesen emlékezem vissza rá. Ez egy szeretett ünnep volt, a zsidó ember ezzel részben a tavaszt is üdvözölte. Az ünnep egy napig tartott. Anyám és a Zsófi néni rengeteg süteményt sütöttek, tányérokra helyezték, és letakarták fehér szalvétával. Mindig engemet és a kis húgomat, Margót küldték a rokonokhoz ezzel a kedves ajándékkal, amit a negyedi zsidók slachmónesznek hívtak. Anyám a szomszédokhoz is elküldött bennünket, sőt a szegényebb családoknak pénzt is rakott a sütemény mellé. Ahol nem voltak gyerekek, megkértek egy rokon lányt, vagy a cselédlány hordta szét a szeretet ajándékát. Amikor Farkasdon 1936-ban vagy 1937-ben megnyílt a zsidó alapiskola, a gyerekek színdarabot mutattak be a szülőknek a Fischer vendéglőben. A színdarab előtt a gyerekek az utcán álarcos felvonulást rendeztek. Én már abban az időben az [érsek]újvári Flenger női ipariskolába jártam, de a farkasdi zsidó alapiskola tanárnői felkértek, hogy segítsek a Purim ünnepség szervezésénél. A gyerekek különböző álarcokban léptek fel. Emlékszem, Margó is járt már ebbe az iskolába, és egyszer takarítónőnek volt beöltözve. Volt, aki rabbi álarcot viselt, ki milyen szerepet kapott a színdarabban. Este a szülők bálba mentek a Fischer vendéglőbe. A cigányzenészek különböző zsidó és magyar nótákat játszottak. A mulatozók meg táncoltak és énekeltek reggelig.

Egyszer Purim alatt apám kéményseprőnek öltöztette be Margót. Az asztalosokkal csináltatott neki egy kis létrát, felszerelte öreg kulccsal, fekete kéményseprővel, fehér sapkát és fehér kesztyűt húzott rá. Mivel huncut ember volt, elküldte ilyen szerelésben a faluba. Az öregasszonyok meg nem ismerték meg Margót, azt hitték, hogy egy kis kéményseprő. Megsajnálták, hogy már ilyen fiatalon muszáj neki dolgozni, és jól megrakták kaláccsal és más finomságokkal. Csak később derült ki, hogy apám tréfálta meg őket. Utolsó nap bált rendeztek. Minden faluban két vőlegényt választottak, akiknek volt pénzük vállalni a vacsora költségeit, mert nekik kellett fizetniük.

A Pészah hét napig tartott. Otthon maceszt ettünk. Apám ilyenkor mindig elmesélte, hogy mikor a zsidók eljöttek Egyiptomból, a pusztában vándoroltak. A sivatagban nem volt kenyér. Ha lisztet szereztek, abból a napon sült tésztát készítettek. Ennek a tiszteletére készítik máig is a maceszt, a kovásztalan kenyeret. A húsvéti ünnepen a zsidók nem esznek kenyeret, hanem maceszt. Szüleim húsvétkor szép tálat készítettek, almát meg tormát reszeltek rá. Külön pészahi edényt használtunk, ami formájában nem különbözött a többi edénytől. Máig megvan a szüleim házának padlásán, de én már nem használom. Sok levest is főztek az ünnepen. Tavaszkor mindig hízott libát, marhát főztek, abban a lében főzték ki a maceszgombócot. Ennek a levesnek az volt a neve, hogy maceszgombócleves. A húsvéti ételeket nagyon szerettem, Zsófi néni, a szolgálányunk főzte, aki valószínűleg a zsidóktól tanulta – ilyen maceszdarabok cukros borban. Az úgy etette magát. Sok tojást ettünk húsvétkor. A Pészahot minden évben egész a második világháborúig megtartottuk. A holokauszt alatt az egész családom Auschwitzban halt meg. A háború után nem tartottam meg többé a zsidó ünnepeket. Húsvétkor annyiban különböztek a szokásaim a keresztény szokásoktól, hogy néha ettem maceszt is, amit Izraelből küldtek a rokonok. Jómagam sosem készítettem maceszgombóclevest, és nem használtam külön pészahi edényt sem.

Apám az első világháborúban szolgált. Van is róla egy fénykép a negyedi szülői házban. Helyes kis katona volt. Olaszországba vezényelték el őket, valahová a Pó folyó mellé. Ott nagy harcok folytak. Édesapám nem harcolt a fronton, irodai munkát végzett. Sajnos, a bátyjának nem volt ennyi szerencséje, az egyik csatában megsebesült, deréklövést kapott. Televízió helyett édesapám gyakran mesélt az ott történetekről.

Szüleim a farkasdi gyógyszerésszel és annak a családjával barátkoztak össze. A zsidók általában összejártak. Gyakran bridzseztek, eljártak a farkasdi Fischer vendégfogadóba. Ott hétvégén, szombaton, vasárnaponként halászlét is szoktak főzni, színdarabokat is játszottak. Nem csak külön zsidók találkoztak ott. Negyeden is összejárt az elit társaság, mondjuk, a patikus, orvos, tanítók... Együtt kártyáztak meg sakkoztak, jókat beszélgettek. A szüleimnek nem annyira a vallás számított, mint a karakter és a műveltség. Ezért sosem beszéltek nekem a barátaik vallásáról sem.

Anyám nyolc testvér közül származott. Feldmár Adél, tehát Adél néni volt a legidősebb. Azt hiszem, hogy lánykorában ő is Pöstyénben, a fürdőben dolgozott. A Szabolcs megyéből származó Fekete Józsefhez ment férjhez. Mivel Józsi bácsi nem volt zsidó, gondolom, az esküvőt sem tartották a zsidó hagyományok szerint. Adél néni hamarosan megbetegedett, megdagadt a térde, a keze, az ujjai, nem tudott már írni sem szegény. Azt mesélték, hogy 1936-ban Palesztinából két barát [szerzetes] látogatta meg őket. Ez a két barát azt mondta, menjenek el Palesztinába, és ott a tenger mellett meg fog gyógyulni a néni. Józsi bácsi mindenét eladta. Elindultak Palesztinába. Az út két hétig tartott. Szerencsájük volt. Egy francia farmer 60 holdas birtokát hitelbe megvásárolták. A farmon narancsot termeltek. A narancsos jól jövedelmezett, a bankhitelt is törlesztették. Itt a zsidó hitközösség hatására kezdtek aktívan gyakorolni a zsidó vallást. Megtartották a zsidó ünnepeket, a szombatot, zsinagógába jártak, és ápolták a zsidó hagyományokat. Én már nem találkoztam velük, csak levelezés útján tartottuk a kapcsolatot. Meggazdagodtak, Izraelban éltek egészen a halálukig.

Anyám egyik bátyját Feldmár Jenőnek hívták. Nagyon gyenge testalkatú volt, ráadásul még rosszul is látott. A családban az volt a szokás, hogy aki gyengébb volt, de okosabb, azt taníttatták, mert abból nem lehetett hentes. Léván tanult a tanítóképzőben, majd matematikát tanított a bányász gimnáziumban Ózdon. A felesége, Rózsi néni kalapszalont nyitott, szintén Ózdon. Valószínűleg zsidó származású volt, de nem lehetett nagyon vallásos, mert azt beszélték róluk a rokonok, hogy ezek mindig hurkát gyúrnak. Rózsi néni szép asszony volt. A fiuk, Karcsi, két méter magas, fekete, csodálatos fiú volt. Gondolom, nem részesült szigorú zsidó nevelésben. A vallásról nem szoktunk ilyen nyíltan beszélni, és nem emlékszem, hogy bármelyik unokatestvérem bár micváján részt vettem volna. A második világháborúban halt meg. Eltűnt a barátnőjével, Török Erzsivel együtt Pesten.

Anyám nővére, Feldmár Friderika varrónőnek tanult ki. Ózd mellé, Hangonyra ment férjhez Kormos Mórhoz, akinek a mestersége hentes volt. Nem tudom, hogy zsidó származású volt-e Mór bácsi, mert nálunk nem volt szokás a rokonok vallásáról beszélni. A Kormos családnak volt egy malma is. Amikor leégett a malmuk, meg kellett téríteniük a falusiaknak a búza árát is. Nagyon elszegényedtek. Négy gyermekük született – Dezső, Lujzi, Miklós és Aladár. Miklós kovácsmesterséget tanult. Egy lovat is fel tudott emelni, akkora ember volt. Anyám csomagban küldözgetett nekik kávé, lisztet, cukrot, kinőtt ruhákat meg anyagot. Friderika néni és a férje Auschwitzban halt meg. Miklós és Aladár fiatalon valahol a Don kanyarban a fronton nyom nélkül eltűnt.

Anyám következő nővére Feldmár Regina volt. Beleszeretett egy fodrászba, aki fiatalon meghalt. Regina néni aztán soha nem ment férjhez, pedig nagyon szép nő volt. Nyáron mindig ujjatlan ruhában szeretett járni [Ezzel a megjegyzéssel az interjúalany föltehetően arra utal, hogy a nagynéni kifejezetten szakított az ortodox hagyományokkal, az ortodox nők ugyanis hosszú ujjú ruhát (és harisnyát) viseltek nyáron is. – A szerk.]. Ruhaüzlete a negyedi főutca sarkán állt, nem messze az anyai nagyapám hentesüzletétől. Gyönyörű nagy épület volt. Jól ment neki, sok anyagot kaptunk tőle. Nagy futballdrukker volt. Fényes biciklin járt, az ülésre mindig egy zsebkendőt kötött. [Érsek]Újvárra is elment biciklin. A háború alatt megbetegedett, Érsekújvárra vitték kórházba, ahonnan aztán eltűnt. Azt sem tudjuk, hogy deportálták-e.

Miska bácsi, tehát Feldmár Miklós [Mihály?] Negyeden született körülbelül 1904-ben. 98 évig élt, és Izraelben halt meg. A felesége, Judit szlovák nem zsidó asszony volt, Nyitrakorosról [Nyitra vm.-ben lévő, 1200 lelkes kisközség volt. – A szerk.] származott. Beteges asszony volt. A házasságból három gyerek született. Judit néni Negyeden halt meg. Miska bácsi aztán egyedül nevelte a három fiút. Fogadott melléjük egy dadát, aki éjjel-nappal vigyázott rájuk. Márti néninek hívták. Negyedi magyar parasztlány volt, és sosem ment férjhez. Feri volt a legidősebb, őt követte a Tibor és az Endre. A harmadiknak tumort találtak az agyvelején, Pesten megoperálták, de belehalt. Az unokatestvéreim zsidó nevelésben részesültek. Apjukkal jártak zsinagógába, és megtartották a szombatot és a zsidó ünnepeket. Feldmár nagyapámnál laktak. Miska bácsi átvette a hentesüzletet, és a kocsmában is segítettek nagyapámnak. A holokauszt alatt Auschwitzba deportálták Miska bácsit és két fiát, Ferit és Tibort. Mivel Miska bácsi hentes volt, kutyát nyúzott a raboknak. Így hozzákerültek egy kis élelemhez és sikerült túlélniük. Amikor visszajöttek a koncentrációs táborból, kimentek Palesztinába. Tibor építész volt. Izraelben összeházasodott egy kövér zsidó lánnyal, aki két gyermeket szült neki. Sajnos, az esküvőre nem sikerült kijutnom, de mesélték, hogy zsidó szertartás szerint tartották. Később Tibor Svájcban kapott munkát, ezért ott telepedett le a családjával. 52 éves korában szívgörcsöt kapott és meghalt. Feri most is Izraelben, Petah Tikvában él. Egy német származású zsidó lányt vett feleségül, akit Cipórának hívnak. Az esküvőjüket Izraelben tartották meg zsidó hagyományok szerint. Feri nagyon vallásos zsidó. Rendszeresen látogatja a zsinagógát, szombaton sosem dolgozik. A gyermekeit is a zsidó vallás szerint neveli. A lánya, Judit, aki nagymamája után kapta a nevét, talán a legvallásosabb a három gyerek közül. Mózes és Rami vagy Romi, sajnos nem tudom pontosan, fiatalabbak tőle. Az, hogy Izraelben élnek, nagy hatással van a zsidó vallás gyakorlására.

Feldmár Gizi már harminc éves is lehetett, mikor férjhez ment Löwinger Józsefhez. Tallóson [Pozsony vm., majd Csehszlovákia] laktak, pék volt a férje. Ilona grófnőnek, aki a tallósi kastélyban élt, kiflit, zsemlét, péksüteményt sütöttek. A háború alatt Ilona grófnő meg az olasz szeretője kimentek Olaszországba. Nem kellett már a pék, így hazajöttek Negyedre. A negyedi főmolnár elesett a fronton, ezért behurcolkodtak a malomba, hogy ne álljon üresen. A házasságból nem született gyerek, így Gizi néni mindig nálunk ült. Őt is és Józsi bácsit is valószínűleg elvitték lágerba.

Anyám következő bátyja Feldmár Vilmos Gyula. Vilmos bácsi is [Nagy]Tapolcsány mellé nősült. Felesége, Viktória néni Rajcsány faluból származott. Vika néninek szólítottuk. Ő is szlovák származású nő volt. Négy gyerekük született: Misi, Piroska, Laci és Pali. Az unokatestvéreim idősebbek nálam, mert anyám volt a legfiatalabb a nyolc testvér közül. Mikor én még csak baba voltam, Misi már igazgató volt a [nagy]tapolcsányi likörgyárban. A háború alatt a hegyekben

bujkáltak, és a háború után a feleségével együtt kimentek Palesztinába. Misi már meghalt, a felesége és a gyerekeik ma is ott élnek. Nem tudom, hogy Vilmos bácsit elvitték-e, vagy természetes halállal halt meg.

Schultz Izsák, apám bátyja műkritikus volt, írók és költők műveiről értekezett. Egy magyar hetilapnak dolgozott Pozsonyban [lásd: Pozsony város]. Nagyon okos ember volt, rengeteget olvasott. Barátjával, Mészáros Józseffel kiadtak egy „Véreimnek” című verses kötetet, de valószínűleg csak Mészáros József neve alatt jelent meg. Blanka néni, a felesége, egy nagyon híres nagyszombati zsidó festőművésznek, Reichentalnak volt lánya vagy a unokatestvére [Inkább az utóbbi, mint a lánya. Reichental Ferenc (Nagylég, 1895 - ?) – expresszionista festő. Pozsonyban élt, több nagyszerű kiállítása volt külföldön. – A szerk.]. Gondolom, hogy a művész úr nem tartotta be szigorúan a zsidó hagyományokat, mert amikor meglátogattuk őt szombaton a pesti lakásán, amely közel volt a Hősök teréhez, dolgozott, nem tartotta be a munka tilalmát. Két lányuk született, a Magdus meg a Lea. Koncentrációs táborban haltak meg, valószínűleg őket is elvitték Auschwitzba. Az első világháború alatt Izsák bácsi derekát az olasz fronton megsebezték. Sérülésébe később belehalt. A zsidó temetőben temették el Negyeden, de a szertartásra már sajnos nem emlékszem. Blanka néni többet nem ment férjhez. Apám segítette az özvegyet. Negyeden a legutolsó házban a töltés mellett, a Vág folyó mellett egy kis ruha- meg élelmiszerüzletet nyitott neki.

Apám fogadott lánytestvérét Schultz Sáríkáknak hívták. A negyedi artézi kútnál hagyták ott állítólag a vándorcirkuszosok. A szociális gondozók gyereketthonba akarták vinni. Nagypámék azonban örökbe fogadták, és az első nagymamám után Sáríkáknak nevezték. Nagyon jó, aranyos, fekete hajú lány volt. Az is lehet, hogy cigány vér folydogált ereiben. Sáríka mindig ragaszkodott a mostohaapjához. Pöstyénben megismerkedett a hatvanéves Vogel úrral, akihez később feleségül ment. Az esküvőt Negyeden tartották. Az anyukám gyönyörű menyasszonyi ruhát varratott Sáríkáknak. A menyasszonyt és a vőlegényt hüpe alatt adta össze talán még a negyedi Trotzer rabbi [az anyai] nagypám udvarán. El nem felejttem soha, a lagzit az udvaron tartották, és a Schultz nagypámék Pöstyénből a lisztől kezdve Vogel úr gabonakereskedőitől mindent elhoztak. Kóser ételeket tálaltak – húslevest, sült kacsát és libát, és nem hiányozhatott a híres negyedi túrós rétes sem, amelyet viszont csak később, a húsos fogások után néhány órával kínáltak a vendégeknek [A húsos és tejes étel fogyasztása között legalább hat órának kell eltelnie a zsidó étkezési törvények szerint. – A szerk.]. Nagy nagysága lett a Sáríka. Vogel úr egyike volt a leggazdagabb pöstyéni gabonakereskedőknek. Szép szál gazdag zsidó ember volt, elegáns, nagy lánc lógott az óráján. Pöstyénben szobalányt tartottak, ő nyitotta a látogatók előtt az ajtót. Hamarosan megszületett a kislányuk, Jucika. Jucikának német nevelőnője volt. Zongoraművész lett belőle. A szájhagyomány szerint a háború alatt kiutaztak Amerikába, de azóta senki sem hallott róluk többé semmit.

1921. szeptember 16-án születtem Negyeden. A zsidó nevem Sarah. Az első [vérszerinti] apai nagyanyámat hívták így. A szomszédasszony, Lény néni mindig azt mesélte, hogy „Anyád itt főzött szeptemberben a paradicsomot, de már én raktam üvegbe.”

Én voltam Negyeden az első unoka. Regina néni és a Gizi néni, anyám nővérei nagyon elkényeztettek engem. Egy este náluk voltam, de kitaláltam, hogy vigyenek engem haza. A fatelep, ahol mi laktunk, jó egy kilométerre volt a házuktól. Beleültettek egy ruhakosárba és a két néni vitt

haza. Útközben meg rájuk parancsoltam, hogy ringassanak is.

Az volt a baj, hogy beteges, apró termetű kislány voltam. 12 éves koromig nagyon soványka voltam. Amikor a levest beleszedték a tányérba, inkább kifordítottam az abroszra. Anyám meg sírt a vízparton, engem siratott, mert mindenki azt mondta, hogy nem maradok életben. Amikor aztán 12 éves koromban kivették mandulámat Pozsonyban a Zochova utcai nem zsidó kórházban, egy éven belül utolértem a kortársaimat.

Nekem nagyon szép gyerekkorom volt. Tulajdonképpen két otthonom volt, mert az anyai nagymamámnál is éltem, aki megözvegyült. Apám ott hagyott mellette, hogy ne legyen egyedül a nagymama. Az iskola is közel volt onnan. Nagyanyám főztjét is jobban szerettem. Gyakran énekelt szlovákul nekem. Hosszú haját este beföntam, és vele aludtam. Megtanultam szlovákul is, mert apám azt tartotta: „Csehszlovákiában élünk, legalább egy lányom tudjon jól szlovákul, ha valami hivatalosat kell intézni.” Nagymamám megtanított húsvéti tojást festeni. Mocsonoki ornamentikával díszítettük a tojásokat. Mindenszentekkor [Mindenszentek (november 1.) – katolikus ünnep, az összes mennybéli üdvözült emléknapja. Mint halottak napja (november 2.) előestéjén, ezen a napon szokták földíszíteni a temetőket. – A szerk.] elvitt magával a mocsonoki keresztény temetőbe, így jöttem rá tizenéves koromban, hogy a keresztény temető különbözik a zsidó temetőtől. Nagymamám mélyen hitt az egy Istenben. Katolikus templomban keresztelték, de miután hozzáment nagyapámhoz, aki zsidó volt, a negyedi zsidó hitközösség befogadta. A negyedi zsidók tisztelték és szerették őt. Nagymamám betartotta a zsidó hagyományokat, ennek ellenére Jézuskáról, angyalokról, kerubokról is mesélt nekem otthon. A keresztény és a zsidó vallás nem zárták ki nála egymást, és nagyapám ezt tiszteletben tartotta. A szüleim megtartották a zsidó ünnepeket. Megtartottuk a Hanukát, de nekünk, gyerekeknek megszakadt volna a szívünk, ha nem lett volna karácsonyfánk úgy, mint a többi falubeli gyereknek. Pészah ünnepén maceszt és maceszgombóclevest ettünk, de [az anyai] nagymamámmal piros tojást is festettünk. Így a zsidó szokások mellett a keresztény szokások is megfértek. Én gyermekkoromban zsidónak vallottam magamat. Amikor Pestre kerültem az ápolónői tanfolyamra, már nem számított nekem annyira a vallás, mert elszakadtam otthonról, és Pesten a sok nem zsidó ismerőssémmel és barátommal jól kijöttem.

Az apai nagyapám is sokat foglalkozott velem. Ő volt a negyedi krónikás, én is segítettem neki az iniciálékat rajzolni. Tanult is velem, nagyon okos ember volt. Elmesélte nekem Negyed alapításának történetét, és sokat mesélt nekem a zsidó történelemből, a rabbikról, akik valamilyen csoda által megmentették valakinek az életét. Mesélt a zsidók üldöztetéséről és a hit erejéről. Szívesen hallgattam érdekes történeteit a gazdag várurakról, akiknek zsidó tanácsadók és orvosai voltak.

Másfél évig az érsekújvári Flenger női ipariskolát látogattam. Mindenképpen divattervező szerettem volna lenni. Apám elkísért a felvételire. Nehéz volt bejutni erre az iskolára, mert csak az igazán tehetséges lányokat vették fel ide. Apám nagyon büszke volt rám, mert én lettem a második legjobb a felvételi vizsgán. Azt remélte, hogy egyszer akár festőművész is lehet belőlem. Mindegyik gyermekének be akarta biztosítani, hogy rendes szakmát tanuljon. Apácák tanítottak bennünket, nagyon szerettem oda járni. Hittanra is jártam, mert apám azt tartotta, hogy ha nem vagyok is katolikus, ez hozzá tartozik az alapműveltséghez. Első évben csak kombinékat és fehéreneműt rajzoltunk. Amelyik modell szép volt, azt kiraktuk a folyosóra, és öt koronáért eladtuk a

szalonoknak. Aztán kitört a háború, lebombázták egész Érsekújvárat. Kinek kellett már a divat? Ápolónőkre volt szükség. Apám úgy döntött, hogy valami praktikus foglalkozást kell tanulnom, aminek a háború alatt hasznát veszik az emberek.

1939-ben Pestre mentem ápolónő-tanfolyamra, az Egészségügyi Orvos Továbbképzőbe [Valószínűleg a Szabolcs utcai Zsidókórházban működött ez az ápolónőképző. Schwarzmann Pál (1904–1980) itt volt orvos, belgyógyász. – A szerk.] Ezt a kórházat a pesti izraelita hitközség támogatta. Nagyon sok híres zsidó orvos tanított minket, például Dr. Schwarzmann Pál, Dr. Räder Andor, Dr. Rosenberg, Dr. Neumann György, Dr. Grossmann Ferenc, Dr. Lévy Lajosné. Egy orvos megbízott az előadásai jegyzetelésével. A jegyzeteimet javítás után ki is nyomtatták, és később tankönyvként használták. Egy gyönyörű diákokthonban laktunk, a Hősök terén Pesten. Rajtam kívül csak egy felvidéki lány lakott itt, Nagy Kati Komáromból. A többi lány többnyire Szarvasból, Erdélyből származott. A háború miatt négy év helyett három év alatt fejeztem be a tanulmányaimat.

Pesten sokat tanultam. A szülészetben egy farkasdi bába, a Rózsi is dolgozott. Szlovákul beszélünk, ha nem akartuk, hogy a többiek valamit értsenek. Délután kimehettem a Széchenyi strandra, nagyon szerettem oda járni a lányokkal. A barátnőim nem voltak zsidók. Egyik legjobb barátnőm, a Székely Kati húsz évvel volt öregebb nálam. Milánóban volt orvostanhallgató, de miután Mussolini hatalomra került Olaszországban, Pesten folytatta tanulmányait az ápolónő-tanfolyamon. A strandon napoztunk, fürödtünk, zuhanyoztunk, és fiúkkal is beszélgettünk. Mindig azt hitték, hogy Kati az édesanyám. Moziba is eljártam. Kevés pénzem volt, ezért csak az első sorban ültünk a lányokkal a diákokthonból. A nyakunk is kicsavarodott, de azért tízszer is megnéztük a Karády [Karády Katalin (1912–1990), ünnepezt filmcsillag volt az 1940-es években. 1948-ban Nyugatra távozott. – A szerk.] filmjeit. Pesten a háború alatt is voltak színházi előadások. Én a Bajor Gizin és Gobbi Hildán [Bajor Gizi (1893–1950) a Nemzeti Színház tagja volt, Gobbi Hildát (1913–1988) pályafutása leghosszabb szakasza szintén a Nemzeti Színházhoz kötötte. – A szerk.] nőttem fel. A mai színésznők nem tudnak már így játszani. A Kaméliás hölgyet háromszor is megnéztem. Szerettem a színházat, balettra is jártam. A jegyek viszont nagyon drágák voltak, de a kórház ingyenjegyeket is kapott.

Pesten élt Schultz Géza nagybácsim is, apám rokona. A felesége, Schultz Gézáné, született Mautner Lili gyakran elvitt magával különböző rendezvényekre. A zsidó női egyesület tagjai a Délibáb utcában, Baracs zsidó báró palotájában szoktak összejárni. Özvegy Baracs Marcellné [sz. Schmidl Etelka – 1922 óta a Magyar Izraelita Nőegyletek Országos Szövetségének volt az elnöke. – A szerk.] az egyik termet mindig átengedte a jótékonyági célú rendezvényekre. A palotában bálakat és estélyeket rendeztek, és az összegyűjtött pénzt árvaházaknak adományozták. Az egyik ilyen összejövetelem ettem először parfét, sült fagyaltot. Persze, fogalmam sem volt azelőtt, mi az a parfé. Falusi lány voltam, csiszolódnom kellett a nagyvárosban. Mivel a bárónő a diákokthonunkat is támogatta, elnevezték Etelka diákokthonnak.

Kiskoromtól rajzoltam, apámtól örököltem ezt a hajlandóságomat. Apám képeket is festett. Lefestette Petőfi Sándort is, én meg sírtam, hogy félek a Sándortól – mert olyan sötét kép volt. Zongorázni is tanított a jegyzőné, viszont engem ez nem érdekelt, az ének sem, pedig jó hangom volt. Szlovákul a mocsonoki nagymamámtól tanultam, az anyanyelvem magyar. Franciául is beszélek egy keveset, megtanultam a lányomnál, Sonjikánál Párizsban. Héberül és ivritül sajnos

nem beszélek, Negyeden csak a zsidó fiúk tanultak héberül írni és olvasni a rabbitól. Ezért nem is imádkoztam soha héber imakönyvekből. A héber ábécéből csak a hé-t ismerem, mivel sok zsidó viselt ilyen láncot a nyakában Negyeden és Izraelben.

Nyaralni Tallóson szoktam, anyám nővérénél, Gizi néninél. Egy magyar kislánnyal barátkoztam ott össze, akivel gyakran eljártam az Ilona grófnő kastélyába játszani. Liszteszsákból varratott nekem ruhát. Ilona grófnő, nagyon kedvelt engem.

Schultz Ferike, a kistestvérem 1924-ben született. Hámlott a bőre, elvitték Gútára orvoshoz, kapott is valamilyen kenőcsöt, de nem segített rajta. Hat hónapos korában meg is halt. Nem tudom, hogy körül volt-e metélve, mert csak három éves voltam, amikor meghalt, és a szüleim erről nem meséltek nekem. Úgy emlékszem, hogy egy magas ember vitte ki a vállán a kis koporsót a szobából. Emlékszem, anyukám hogyan sírt a szobában, le volt borulva az asztalra. Negyeden temették el a zsidó temetőben. A temetés után egy ideig az anyai nagymamámnál hagyott az apám, mert nagyon kicsi voltam, és a szüleim sívát ültek [lásd: gyász, süve]. Úgy gyászoltak, hogy csupán a földön ültek hét napon keresztül. Zsidó szokás szerint nem főztek, a szomszédok és a rokonok látták el őket különböző ételekkel és süteménnyel. A gyászolás többi részletére sajnos nem emlékszem. Az anyai nagyapám, Feldmár Ferenc is nagyon siratta az öcsikémet, mert ő volt az első fiúunokája, és ráadásul a szüleim nagyapám után nevezték el Ferikének [A hagyományt tartó zsidóknál a gyermek nem kaphatta élő hozzátartozójának nevét. Lásd: névadás. – A szerk.].

Schultz Irénke, a középső húgom 1926. április 25-én született Negyeden. Mancika húgom, akit Margónak szólítottunk 1928. vagy 1927. szeptember 14-én született Negyeden. 6-7 éves voltam, mikor Margó született, mindig én voltam a második anyja. Én tologattam, én ajnároztam.

Irénke, a középső testvérem fogtechnikusnak tanult Komáromban. Amikor befejezte a tanulmányait, ott maradt Komáromban az Újvári és Kreška laboratóriumában dolgozni. Újvári magyar származású volt, Kreška cseh ember. Irénke gyönyörűen tudott hegedülni, akárcsak apám. Irénke is mindig a hegedűt fogta. Négyéves korában apám odarendelte a cigányprímást, Vízvári Lacit. Naponta bejárt hozzánk, és délutánonként foglalkozott Irénkével. Persze az órákat megfizette neki apám. Irénkének először kis hegedűje volt, aztán apámtól kapott egy nagy hegedűt. Olaszországból is hozott neki gyönyörű hegedűt. Komáromban is fellépett.

Margó [Vág]Sellyén járt polgári iskolába, aztán egy ottani kalapszalomban kitanulta a szakmát, és ott is dolgozott később. Ez a kalapszalom a főutcán volt azon az oldalon, ahol jelenleg a körzeti hivatal van, nem messze tőle. Mancikának két főnöknője volt, Gelb Rózsi és Paula, akik testvérek voltak. Nem vagyok benne biztos, hogy zsidók voltak-e, de nagyon kedvesek voltak. Amikor rossz időjárás volt, a húgom náluk hálhatott. Margó művészién tudta a kalapokat készíteni. A „Margó-kalap” lassan fogalommá vált. A vevőkkel is jól tudott bánni, jó fizetést is kapott. Apám mindig azt mondta, hogy Vácon nyit neki kalapszalont, mert oda nemcsak vonat jár, hanem Vácon hajóállomás is van.

A szüleim betartották a zsidó hagyományokat, de nem neveltek minket szigorúan a zsidó vallás szerint. Szabadon választhattunk magunknak házastársat, nem hangsúlyozták, hogy zsidó férfit muszáj választani. Irénke nagy magyar volt, mindig Komáromba húzta a szíve, nem is akart soha szlovákul tanulni.

A háború alatt Pesten éltem, mert 1939-ben felvettek az ápolónő-tanfolyamra az Egészségügyi Orvos Továbbképzőbe. Mivel erre az iskolára nagyon sokan jelentkeztek, apám felhívta egyik pesti orvos ismerősét, hogy segítsen nekem. Amikor három év múlva befejeztem a tanulmányaimat, férjhez mentem Neumann Gyulához, aki a kórház alkalmazottja volt, és Pestről származott. A kórházban laktam egy darabig. Sorban érkeztek a vonatok, tele sebesültekkel. Egyiknek szilánk volt a fejében, a másinak hiányzott a lába, néhányan alig éltek már, de voltak olyanok is, akik útközben meghaltak. Annyit mindig megtettem, hogy a haldokló helyett levelet írtam a családnak. Egy falusi asszonynak fontos, hogy otthon ápolja halálosan beteg férjét, vagy legalább otthon temethesse el. Gyakran megírtam a katonák hozzátartozóinak, hogy jöjjenek el érte Pestre, mert itt közös sírban temetik el a halottakat.

A férjemmel mint diáklány ismerkedtem meg. 13 évvel volt idősebb nálam. Én a szülészetten dolgoztam. A főnővér kölcsönadott engem a gégészeti osztályra, ahol öt gyereknek kivették a manduláját. Elküldött engem fagyíért. Neumann az irodán dolgozott, ő felügyelt a rendelésekre. Biztosan megtetszettem neki, mert még mi is kaptunk fagyit, kávékat és vaníliásat. A gégészeten nem értették, miért kaptunk ennyi fagyit. Aztán nem láttam őt, nem is gondoltam rá, de mondták, hogy keresett engem. Végül a kórház kertjében találkoztunk.

Egy év múlva összeházasodtunk. Igazából nem gondoltam én még a férjhez menésre, inkább dolgozni akartam. Csak azért házasodtunk össze, mert mindenkinek be kellett vonulnia. Gergely, a férjem unokabátyja, aki gazdasági igazgató volt a kórházban, szintén azt mondta, hogy jobb lesz, ha összeházasodunk. Fél évig fogom kapni a fizetését, lehet, hogy a fronton is könnyebb lesz majd neki, ha megnősül. A lakodalmat Pesten tartottuk, megérkeztek a szüleim és a húgaim is. A Csáky utcai [jelenleg Hegedűs Gyula utca - A szerk.] neológ templomban tartottuk az esküvőt. Az apám is meg a munkaadónk, a kórház is úgy akarták. A szertartás magyar nyelven folyt, a Hevesi főrabbi adott össze bennünket, orgonaszó mellett. Apósomék a Nyugati pályaudvar mellett laktak Pesten. A lagzin apósom hegedült, gramofon is szólt. Csak a rokonságot hívtuk meg, de mindenki eljött. A kórház személyzete is eljött, de azért nem éhezett senki, mert bőrrönddel hozták a túrós rétest, a szilvóriumot, a negyedi halat. A sógornők kirántott halat sütöttek.

A férjem 1907. szeptember 23-án született Pesten. Az anyanyelve magyar. Pesten járt gimnáziumba. A harmincas években diétás főnök volt a kórházi konyhán. Nagyon tudott számolni. A kórháztól ingyenes mozijegyet is kaptunk néha, de előfordult, hogy nem mehettünk el, mert még este kilenckor is dolgoznia kellett.

Anyósomnak a bátyja nyugalmazott ügyvéd volt. Az idősecske Róza néni meg a Jakab bácsi befogadtak a lakásukba, a Szent István körút 13. szám alatt, volt ott hat vagy nyolc szoba... A két öreg megörült, hogy odamentem, bevásároltam és segítettem nekik. 1944-ben indult a „nagy hajrá” - a zsidókat elkezdték munkaszolgálatba toborozni. Tizenhattól negyven évesig mindenkinek munkába kellett állnia, katonagombokat varrni, gyárakba, főzni stb. A házban több zsidó asszony is lakott. Értünk jöttek a katonák meg rendőrök. A munkaszolgálat kötelező volt, de azért választhattunk több lehetőségből, hol akarunk elhelyezkedni. Kitaláltam, hogy menjünk főzni a ferencvárosi pályaudvarra a magyar vasút alkalmazottjainak. Valójában nem kellett ott főzni, csak tisztogatni, de olyan helyen éhen nem halhatunk. Egy Parádi nevezetű vasutas vitt el oda. Haza nem lehetett menni, mert a bombázás miatt nem jártak villamosok. A konyhán körülbelül 12 zsidó vagy kommunista nő dolgozott, a többiek künn a síneket tartották rendben, és szedték az ólmot,

ami a bombák után maradt. Az ólmot a magyar hadsereg újrahasznosította. Nagyon sok munkaszolgálatos férfi dolgozott ott. A konyhán sokkal jobb volt a munka, mint a nőké, akik a mozdonyokat pucolták, olajozták kint a forró napon. Zsuzsi néni, a főszakácsnő kiválasztott engem, hogy segítsek az ebédet feltálalni. A merőkanállal 2000-szer merítettem a levest. Azt hittem, hogy kiszakad a karom. Később Zsuzsi néni megbízott engem és egy másik lányt, mert fiatalok és csinosak voltunk, hogy a tiszteket szolgáljuk ki. Azok a magasrangú katonák nem szenvedtek semmiben hiányt, minden este kurvákat hoztak magukkal. Reggelre sok csikk meg női bugyi hevert mindenfelé.

A második világháború alatt a testvérem, Margó eljött hozzám Pestre. Elmentünk a Corvin áruházba a Rákóczi úton. Megtetszett neki egy drapp kosztüm zöld selyem gallérral. Vékonyka testalkatú volt, illett neki. Nem volt elég pénze, ezért felajánlottam, hogy kölcsönzök neki. Az eladó odahívta az igazgatót, aki a Margónak manökeni állást ajánlott fel, mondván, hogy nagyon fellendítené az üzletet egy ilyen manöken. Margó már nem dolgozott sehol, a Gelb testvérek kénytelenek voltak bezárni a kalapszalonyjukat a háború miatt. Nem kellett a kalap, a divat senkit sem érdekelt, mindenki bevonult, nem volt mit enni. Megkapó jelenség volt, az a szőke haj, az ujjára csavarta, sosem kellett neki fodrász, nem is rúzsozta magát. Nem volt magamutogató típus, így sajnos nem is fogadta el az ajánlatot, pedig ha akkor ott marad, még ma is élne. Pesten könnyebben lehetett bujkálni, és sok zsidó menekült így meg.

A testvéreim lágerban haltak meg. Irénke fogtechnikusként dolgozott Komáromban, amikor elvitték lágerba. Margót is elvitték Negyedről. Miért nem maradt Pesten? Akkor az utolsó percben – még megvan az anyámnak a levele – hazajött Negyedre, mert anyás volt, az volt a veszte. Túlélte volna a háborút. Gyönyörű lány volt, 16 és fél vagy 17 éves volt akkor. Sarlachot kapott az auschwitzi lágerban, még élve vitték a kemencébe. Föltették az autóra magas lázzal, még életben volt.

A Horthy-korszak alatt kommunistaellenes hangulat uralkodott. Szedték Pesten a kommunistákat meg a zsidókat. Mégis mindenhol rosszabb volt a helyzet, mint Pesten. Itt maradtak életben legtöbben. Egyszer el akartak vinni bennünket is a ferencvárosi pályaudvarról. Jöttek nyilasok meg a kakastollas rendőrök [Kakastollat a csendőrök viseltek, akik viszont speciális eseteket kivéve nem léphették át rendőrőrssel rendelkező települések (városok) határát. Lásd: csendőr. – A szerk.]. Az összes zsidót és kommunistát buszokba terelték. A KISOK-pályára, Újpestre [A KISOK-pálya Zuglóban volt. – A szerk.] akartak vinni minket. Itt már várták a zsidókat és a kommunistákat a vonatok, amelyek továbbszállították volna őket. Persze, mi nem is sejtettük, hova kerültünk volna. Aztán leszálltunk egy helyen a városban, és a járdán ültünk estig. Már messze jártunk, mikor a Parádi botrányt csapott, mondván, ha minket elvisznek, akkor éhen halnak, mert nincs senki a konyhán, a leventék megszöktek, a 15 éves kölykök fognak ott pucolni? Az ilyen emberek voltak azok az igazak, akik zsidókat, katonaszökevényeket mentettek meg. Énekeltük mindig, hogy „Három mázso burgonya, félig sincs megpucolva. Ha Parádi tudna rúla, leesne a dunna rúla”.

1944 vége felé már naponta bombázták a ferencvárosi pályaudvart [lásd: Budapest bombázása]. Ada, a férjem unokatestvére eljött értem, így elkerültem a Sóváry szobrászművészhez [Sóváry János (1895–1966), szobrász, portrék, köztéri szobrok, sportplasztikák alkotója. – A szerk.], aki Zuglón lakott. Sóvárynak a kislánya, Katinka három hónapos volt akkor. A művész felesége a nyilas irodában [lásd: nyilasok] dolgozott. Gyakran hosszabb időre is elmaradt Budán. A babával ezért én törődtem, attól jobb helyem nem is lehetett. A kislánynak Karády volt a keresztanyja. Pesten nem

lehetett tejet kapni, és Karády, ha tudott szerezni tejet meg tejport, mert ugye az színésznő volt, elhozta a babának. Meg is halt volna éhen az a három hónapos baba. Amikor csak tudott, eljött, és megdicsért: „Nagyon szép a baba, nagyon jól csinálod.” Az édesanyja is hazajött néha, az nem szólt semmit. Olyan szomorú szép nő volt. Karády ruhát, gyönyörű sálakat adott nekem. A háború vége felé, mikor már nagyon bombáztak, a sógornőm elvitt a pesti lakásukra.

Apám a lágerből küldött képeslapot. Nem volt címük, csak a tábori posta működött. Nem írt igazat. Németül írt, hogy a saját szakmájában, az építészetben dolgozik. Nem Auschwitz volt feltüntetve a cím helyén, hanem Svájc, Waldsee. Az Svájcban van, egy gyönyörű város [Randolph L. Braham „A népiértés politikája. A holokauszt Magyarországon“ (Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2003) című könyvének glosszáriumában olvasható: „Waldsee: a deportálandó magyar zsidók lecsillapítására a nácik által kitalált helynév. A deportált zsidóktól, akik közül sokat mindjárt elgázósítottak, megkövetelték, hogy e »helységet« feltüntetve írják meg haza, hogy jól vannak.” Egyébként van egy Waldsee nevű település Dél-Németországban, Svájcban nincs Waldsee. – A szerk.]. Senki nem tudta, hogy hová vitték, és hogy Lengyelországban haláltáborok léteznek. A férjem a frontról küldött tábori lapokat. Munkaszolgálatos volt a vasúti századnál. Ahol lebombázták a síneket, ott építették, hogy tudják a katonákat szállítani a frontra. Erdélyben dolgoztak. Azt mesélte később, hogy egész Csíkszentkirályig építették a vasutat. Erdélyben nagy szegénység volt akkor. A koldusok tizennégy éves lányaikat árulták a katonáknak. Csak tábori szám alatt érkeztek az uram levelei, amelyekbe sosem írhatott konkrét dolgokat a tartózkodási helyéről és a helyzetéről. Általában azt írta nekem, hogy jól van, nagyon szeret, és hogy vigyázzak magamra.

Az összes negyedi zsidót deportálták [Negyed az első bécsi döntést követően átmenetileg visszakerült Magyarországhoz. – A szerk.]. Magyar csendőrök lovas kocsikon vitték őket a [vág]sellyei vasútállomásra. A szomszédjaik mesélték ezt, akik egész [Vág]Sellyéig mentek velük. A zsidók nem tudták, hova mennek. Azt hitték, munkaszolgálatba szállítják őket, és a háború után majd hazatérnek. A szüleimet és a testvéreimet a lágerba vitték. Akik utoljára maradtak Auschwitzban, azoknak volt a legjobb dolguk, mert a tapolcsányi rokonok, akik főnökök voltak a konyhán, maguk mellé vették őket. Irénke az édesanyámmal dolgozott a konyhán. Nem szállították őket tovább gyárba, hanem végig ott maradtak Auschwitzban. Mancika még élt, sarlachja volt, amikor feltették egy autóra. Még élt, amikor a halálba vitték. 1944 novemberében Himmler utasítására a németek felrobbantották az auschwitzi gázkamrákat, hogy ne maradjon semmi nyom. [Auschwitz II-ben, azaz Birkenauban, ahol a magyar zsidókat meggyilkolták, négy létesítmény (gázkamrák és velük egybe épült krematóriumok) működött. A IV. számút az 1944 október 7-i fogolylázadás során robbantották fel a felkelők, a II., III. és V. számút Himmler parancsára 1945 januárjában. 1944 őszén még nem robbantottak, de november első felében leszerelték és elszállították az alkatrészeket. Ekkor már nem folyt tömegmegsemmisítés. – A szerk.] Ezek a zsidók mind ott haltak meg. Anyámat és Irénkét valószínűleg kivégezték. Amikor az amerikaiak elfoglalták a táborokat, sok felszabadult zsidó halt meg, mert a hosszú éhezés után megették a húskonzervet. Apámnak is valószínűleg ez volt a sorsa. Egy sóki származású kommunista nő mesélt nekem a családomról. Ápolónőként dolgozott az auschwitzi koncentrációs táborban, megmenekült, és a háború után hozzáment egy negyedi zsidóhoz. Amikor rákérdeztem, mi történt az édesanyámmal, azt felelte, hogy „Az anyád már ott ment ki a füstben a kéményből”. Már annyira nem volt szíve, az átélt események miatt elfásultak az érzelmei. Borzalmas dolgokat csináltak a koncentrációs táborban. Azt mesélte, hogy nyugtatók és narkózis nélkül vették el a gyermekeket az állapotos

nőktől és kísérleteztek velük.

Élt Negyedben egy jövendőmondó púpos zsidó kocsmáros. Akadt olyan is, aki röhögött, mikor vitték a zsidókat. Azt mondta ez a kocsmáros: „Ne röhögjétek, mert benneteket is el fognak vinni.” Akkor ismét kinevették: „Hát hová vinnének minket, mi itt születünk, Negyedben.” A kocsmárosnak igaza lett. Nemsokára, 1948-ban kezdetét vette a magyarországi és csehországi kitelepítés [lásd: szlovák-magyar lakosságcsere].

A háború vége felé az uram az egyik bajtársával, akit, azt hiszem, Betlen Jánosnak hívtak, elszökött a hadseregtől. Sajnos, már nem emlékszem, hogyan sikerült nekik. A férjem azt mesélte, hogy egy magyar-orosz szótár mentette meg az életét. Valahol szerezte vagy kapta, és belerakta a hátizsákjába. Mély árkokban húzódtak meg, hogy ne találják meg őket az orosz katonák. Egy kirgiz katona viszont rájuk lőtt a tankból, és eltalálta a hátizsákját. Az a nagy szótár meg felfogta a golyót, és így az uram is megmenekült. Az ellenséges katona kiszállt a tankból, és mikor észrevette, hogy a férjem túlélte, még kenyeret is adott nekik. Aztán elkérte az uramtól a szótárt, mert úgy gondolta, hogy jól jön még az neki Magyarországon. Munkácson olyan nagy házakba mentek be, ahonnan elvitték a zsidókat, svábokat, ruszinokat, magyarokat. A pincékben üres üvegeket találtak. Ezeket kimosták, és eladták a patikusnak. Munkácsról Debrecenbe lehetett menni. Az uram abból élt, hogy inget mosott az orosz katonáknak, és éjjelenként az autókavavánt őrizte élelemért. Onnan aztán hazajött Pestre. A kórházból sokan ismertek, így valakitől megtudta, hogy élek. Meg is talált engem Pesten. Az anyósoméknál bujkáltam Adával, a férjem unokatestvérével. Ada Karádynak volt a barátnője. A pincében éltük meg a felszabadulást. Azért mentünk le oda, mert Ada félt, hogy lebombáznak.

A háború után nem mentünk rögtön Negyedre, hanem Debrecenbe utaztunk. Az uram ugyanis tartott az orosz katonáktól, akik valószínűleg még Negyedben tartózkodtak. Egy idő után viszont hazamerészkedtünk. Felültünk egy vagonra, amely szemet szállított. A férjem egy mélyedésbe terített nekem pokrócot. Ott majdnem az egész utat végigaludtam. Talán három-négy napig tartott az út [Vág]Sellyére. Egy királyfai bácsi is utazott velünk. Azt mesélte, hogy Erdélyben ragadt, mikor kitört a háború. Nagyon kedves öregember volt, ellátott minket kenyérral és a sonkával.

1945-ben jöttem vissza Negyedre. Nem emlékszem pontosan, melyik hónapban érkeztünk haza, de tél volt, azt tudom. Egy üres ház várt minket. A szülői házunkból és a fatelepről mindent szétloptak és elhordtak a falubeliek. Még a kerítést is szédszedték. Az udvaron volt egy kemence, amelyben anyám és Zsófi néni kenyeret és süteményt szokott sütni. Azt is lebontották. A szüleim háza Negyedben elég rossz állapotban volt, orosz és román katonák laktak benne, a falat is bemaszatolták. A szomszédaink azt mesélték, hogy a falubeliek az egész könyvtárunkat elégették. Nem látták, ki tette, mert a gyerekek sem mertek a nagy zsivallyal kimenni.

Negyedre rajtam kívül tíz zsidó férfi tért vissza, asszony nélkül. Nem sokáig maradtak itt, Palesztinába vándoroltak ki. Volt, aki megnősült, negyedi nem zsidó lányt vett feleségül, aztán feleséggestül kivándoroltak. Ezek a férfiak fiatal lányokat vettek el, a nők pedig követték a bizonytalanságba az idősebb férjet. Én nem akartam Negyedben maradni. Csak azért jöttünk a férjemmel haza, hogy a szüleimet lássam. A családomból nem tért vissza senki. Nem maradt senkim Negyedben. A férjem Pozsonyban kapott munkát, csak ezért maradtunk. Az oroszok Pozsony mellett, Ivánkán egy kacsafarmot építettek. Negyedről már többen dolgoztak ott, egy évig ő is ott volt alkalmazásban. Innen egy pozsonyi építési vállalatba került, amely az épületek felújításával

foglalkozott. Az uram 35 évig mint raktáros dolgozott. Csupán olyan munkatársat tűrt meg, aki nem lopott.

A háború után minden megváltozott. Apám mindig azt mondta: „Építék neked valahol Pesten egy kis házat, hogy ne kelljen lakbért fizetned. Megállj, milyen szép lesz!” A háború mindenemet elvitte. Elvették az apai nagyapám, Schultz Sámuel házát, ledöntötték. Az anyai nagyapámnak nagyon sok földje volt, azt is elvették. Szegény maradtam, árva lettem.

A háború után hazajöttünk. A szüleim házában laktunk Negyedben. Nagyon rossz állapotban volt, de sokat dolgoztunk, lassan rendberaktuk és berendeztük. Az apai házhoz nagy fatelep tartozott, ahol dolgozott egy Drinóci nevezetű ember, aki Nagyfödémésre nősült. Hazajárt Negyedre. Azt tanácsolta, hogy ültessük be a kertet. Hozott magot, az első paprika, amit kitermeltünk, sötétzöld volt. Negyedben már termeltek paprikát előttem, de nem sokat. Inkább hagymát, káposztát és újkrumplinak való krumplit ültettek. Drinóci elvitte a szép paprikát, Szentendrén eladta, a paprika apraját meg eladta a gyárban, ahol káposztát savanyítottak. Sok pénzt hozott, a férjem annyi fizetést nem kapott.

Közben Ilus néni – egy negyedi ismerősöm – megtanított tyúkot ültetni. Egy tanyáról hoztak nekem a férjével olcsón két negyven kilós malacot. Kelltek a zsír, hús meg a kolbász, az embereknek enniük kellett. Megtanultam libát tömni, baromfit nevelni. A libámját eladtam a [vág]selyei Blau jéggyárnak, amely még gyerekkoromban nyílt meg a vonatállomás közelében, a mai temető területén. Többet kaptam a májért, mint az egész libáért.

A férjem családja mindig összetartott, és senki nem volt a másokra irigy. A Neumann család Námesztóból [Námesztó – Árva vm.-ben lévő, túlnyomórészt szlovák anyanyelvűek által lakott kisközség volt, 1910-ben 1600 lakossal. – A szerk.] származott, ott született az anyósom, apósom. Nagy éttermük volt közvetlenül a lengyel határon, még ma is emlegetik a rokonok, akik arrafelé járnak, hogy még áll a „Piváreň u Neumanna“ [Neumann söröző – A szerk.]. A tulajdonos ugyan már más, de a név megmaradt. Anyósomat Goldstein Dáliának hívták lánykorában. Nagyon szép asszony volt az anyós, szőke. Az apósom neve Neumann Simon. Magas, csúnya, hosszú fekete hajú, de elegáns ember volt. Bakombardot [Pakombart: pofaszakáll, oldalszakáll; német – A szerk.] és szakállt is viselt. Iskoláit érettségivel végezte, ez nem volt mindennapos dolog akkor. Anyósommal Námesztóban házasodtak össze, majd felmentek Pestre munkát keresni. A Sas utcában egy kendő-nagykereskedésben kapott állást mint főkönyvelő, jól is ment nekik. A házasságból hét gyerek született, de jött az első világháború, elszegényedtek. Az otthoniak [námesztóiak] drogériát nyitottak nekik Pesten. A gyerekek szétszóródtak a nagyvilágba, Párizsba és Palesztinába. Gondolom, az uram családja már nem volt annyira vallásos, mert a férjem már nem tudott a zsidóságról szinte semmit. A gyerekeinket is katolikus templomban kereszteltette meg Pesten [Ebből akár arra is lehet következtetni, hogy a férj vagy már a szülők kitértek és katolizáltak. De az is lehet, hogy a zsidókkal a holokauszt során történtek miatt döntött úgy a férj, hogy megkeresztelteti a gyerekeket. – A szerk.].

A férjem lánytestvérei Párizsba kerültek. A legöregebb nővére, Neumann Blanka a banánbehozatali társaság hivatalában dolgozott, ott ismerkedett meg Hajekkel, aki hajóskapitány volt. Boldogan éltek, megszületett a kislányuk, az Ada. A második világháború alatt Hajekot a francia vizeken megölték. Blanka Franciaországban házat, pénzt és nyugdíjat kapott, ott is maradt, és mint varrónő kereste a kenyerét.

Neumann Ilonkának, a férjem másik lánytestvérének egy nagyon híres pesti szabó volt a férje, Bernard Bélának hívták. Béla bácsinak nem volt zsidó származása. A második világháború alatt Jugoszláviába vezényelték, ahol Tito [lásd: Josip Tito] házi szabójává nevezték ki. Szolgálatiért Tito húsz hold földet ajándékozott neki Óbecsén, de ő szabó volt, és nem paraszt. Jugoszláviából egyenesen Palesztinába mentek, mert otthon nem volt munkájuk. Palesztinában egyáltalán nem volt igény a munkája iránt, az nem az ő világa volt. Robert fiuk négy éves volt akkor. Vettek egy kis házat, Ilonka ott maradt Izraelban, Béla elment Párizsba. Be is vették egy angol szabóságba, mert kiállta a próbát. Így már egy kis pénzhez jutott, ki tudott venni egy lakást, munkája már volt. Ilonka eladta Izraelban a házat, és mindnyájan utánamentek Párizsba. Robi fiuk megtanult ivritül és angolul. Magyarul is tudott.

A férjem a zsidóságról nem tudott semmit. Elküldték egyszer a maceszgyárba. Vajas kenyeret evett, nem tudta, hogy egy morzsának sem szabad ott leesnie, ugyanis a kenyérben élesztő is van, nem tudott az semmit a zsidóságról. Azok, akik a családukból Námesztóból származtak, nem voltak vallásosak. Az apjuk azt tartotta, hogy ne higgyenek a rabbiknak, mert azok mind csalók. Annyi szerencsétlenség érte őket, rájuk zúdult a hegy, koldusok voltak, szegények, azoknak hiába mondták, hogy imádkozzatok, majd a másvilágon... Ha zsidó volt, ha nem volt zsidó, ezeknek a vérükben volt a hitetlenség.

Nem tartottuk az ünnepeket és szokásokat. A zsidó ünnep is cirkusz, a keresztény ünnep is cirkusz, csupa üzlet az egész. Húsvétra a tojást veszik, karácsonykor a karácsonyfából és a szaloncukorból gazdagodnak meg. Az apósom szerint minden ünnep kész üzlet. A keresztény temetés is cirkusz, minnek a koszorú annak, aki nem él.

Két gyermekem született. A lányom, Neumann Sonia 1947. április 23-án született Negyeden. Otthon szültem, mert nem volt kórház. A fiam, Neumann Peti 1949. december 23-án született Negyeden. Az uram Pesten kereszteltette meg őket.

Sonia nagyon jól tanult. Óvónőképzőbe járt Modorban. Mindig óvónő szeretett volna lenni. A papának nem tetszett, de nem lehetett lebeszélni róla. Miután befejezte a tanulmányait Modorban, Pozsonyban talált helyet. Ott tanított egy évig, de nagyon alacsony volt a fizetése, 900 koronát kapott. Nyáron Párizsból megérkezett az Ilonka, a férjem lánytestvére és a fia, Robi, akik meghívták Párizsba.

Akkor már az egész pesti Neumann család kiment Párizsba. Az óvoda igazgatónőjének a férje zenész volt, s a társaival folkkoncertre repültek Párizsba. Sonia még maga sem tudta, hogy végleg elmegy, nyaralni indult, nem is vitt téli holmit. A papa megérezte, azt mondta, hogy Sonia soha nem jön vissza. Sonia Párizsban 32 évig idegenvezető volt. Nyugdíjas korában nyitott egy ékszerbutikot. Sonia nem igazi üzletasszony, azt nézi, hogy tiszta legyen a kő, szép legyen a kirakat, de nincs rábeszélő tehetsége.

Én is szerettem volna a lányomat meglátogatni. Galántán volt egy rendőr, aki csak azoknak adott utazási engedélyt, akik fizettek neki. Nekem nem volt se apám, se anyám, senkim, aki segítsen, nekünk csak a négy kezünk volt. Ez a rendőr azt mondta nekem: „Maga csak szeretne Párizsba menni! A lánya is már ott van, a sógornői ott vannak, maga csak maradjon!” 1971-ben megszületett a Natalie unokám Párizsban, de nem mehettem ki a lányomhoz. Csak amikor két és fél éves volt az unokám, akkor vigyáztam rá Párizsban egy hónapig.

Sameš Oskar, Sonia ura, 1943. július 20-án született Cziferben [Czifer (Cífer) – Pozsony vm.-ben lévő kisközség. – A szerk.]. Elment a lányom után Párizsba, és ott házasodtak össze. Két lányuk született, Natalie és Laetitia. Natáliának két lánya született, Stacy és Claiton. Sonia katolikus, a gyerekei is. Mindegyiket Párizsban, katolikus templomban keresztelték meg. Nem beszélnek vallásról. Natalie sem vallásos.

Péter fiam víz- és gázszerelőnek tanult Pozsonyban. A szakmája egyáltalán nem érdekelte. Hanyag volt, nem szeretett tanulni. A kommunizmus alatt a szerelők jól kerestek. Jelenleg zöldséget vásárol fel, dinnyét árul a pozsonyi „Miletič” piacon. Tonka Anna, a felesége, [érsek]újvári, nem zsidó. A házasságból egy fiú született, Erik. Nagyon elfoglalt, 21 éves. A vallás sosem volt fontos számára. Sem a fiam, sem az unokám nem hívők. Az én hitemet tiszteletben tartják. Én hívő ember vagyok, mert hiszek az egy Istenben, de nem tartom magam vallásos zsidónak. A holokauszt által árva maradtam, és nem ápoltam úgy a zsidó hagyományokat, mintha a szüleim éltek volna. A gyermekeimet sem neveltem vallásosan.

A fiamat és az uramat a sportújság érdekelte. Az uram sakkújságra fizetett elő, egy regényt életében el nem olvasott, de újságot annál többet. Én mindent olvasok, az összes Dumas-t, az Üvöltő szeleket [Emily Brontë], Thomas Mann, Hemingway összes műveit. Gyakran a galántai és a [vág]sellyei könyvtárból is kölcsönöztünk könyveket. A gyerekekkel az apjuk foglalkozott. Sonia is nagyon szeretett olvasni.

A férjem a második világháború előtt az MTK-ban futballozott Pesten, úszott és motorozott. Szeretett színházba is járni. A háború után nem értem rá sportolni és nyaralni, pénzt kellett keresnem, még úszni sem tanultam meg, pedig közel volt hozzánk a halastó Negyeden. Minden vasárnap délután kivittem a gyerekeket a farkasdi moziba, pedig ott mindig ugyanazt játszották. Az orosz és a csehszlovák meséket annyiszor megnéztük, hogy már a könyökömön jöttek ki.

A férjem nagy sakkozó volt. Olyan sakkozókkal barátkozott, mint például a Hrdlička doktor Peredről. Galántáról is sok sakkozó jött, meg egy peredi szakember, aki a sakkot pártolta. Nekem volt egy barátnőm Farkasdon, Kesztyűs Terézia. Sok mindenről beszélgettünk, a zsidóságról is. Zsidó imádságot is tudott fejből. Vasárnap délutánonként együtt jártunk moziba.

A szocializmus alatt a piacon kerestem a kenyereket. Először gyümölcsöt és zöldséget árultam. Apám 1938-ban Kecskemétről 40 magyar gyümölcsfát hozott, állítólag azok a legjobbak. Amikor hazajöttem Pestről a háború után, már gyönyörűek voltak. Rengeteg barack termett, 5 koronáért vásárolták fel pálinkának. Keveset tudtunk belőle eladni a Vág mellett nyaraló cseheknek. Bitter bácsi, a volt szolgalegényünk, a pozsonyi piacra hordta az árut. Összevásárolta Negyeden a káposztát, besavanyította, és elvitte lovas kocsival a pozsonyi piacra. Mikor szültem, a felesége hozott nekem sült csibét, tortát, ezt-azt. Bitter bácsi elvitte a mi barackunkat is, később én árultam. A piacról nagyon sok pénzt hoztam. Húsz évig árultam a kertből a pozsonyi Miletič piacon. Csak a saját termésemet árultam.

Eléggé szigorú rend uralkodott a pozsonyi piacon, bárkit megbüntettek, aki nem tartotta be a szabályokat. Reggel kiírták egy táblára, hogy milyen árban árulhatjuk a zöldséget. Szerencsére a pénzszedőnővel jóban voltam. Magyar asszony volt, dunaszerdahelyi. A negyedi halastónál nagyon megnőtt karfiol, a többi kofa jóval kisebbet árult. Egy férfi, aki nyitott piros autóban jött, az öt-hat legnagyobbat kiválasztotta, én pedig tíz koronát kértem darabjáért. Mutogatott a táblára, hogy hat

van kiírva. Bement az irodába panaszkodni rám. Kijött a Balázné, megnézte a karfiolt, majd fogta a krétát, és kiírta a táblára: Extra, „desať korún” [az extra méretű, azért tíz korona].

Az egyik kofának karácsonykor ostyát is árultam, jól megfizetett. A pozsonyi lakásában aludtam. Csak az volt a baj, hogy a sütőjén rajta volt a kereszt. A kommunizmusban keresztet, Jézuskát nem szabadott árulni. Adtam neki egy tippet. Tíz ostyát árultunk egy csomagban, a tetejére olyat tettünk, amelyen nem volt kereszt, a közepébe beletettük a kereszteseket. Az ostya jól elfogyott, karácsony előtt egy nappal már nem volt mit árulnunk. Húsvétkor korbácsot és piros tojást árultam neki. A tojásfestés úgy kezdődött, hogy észrevettem, hogy a szomszéd asztalra kirakodtak a szép fejkötős morvák a hímes tojásokkal. Az villant az agyamba, hogy a mocsonoki nagymamámmal gyerekkoromban milyen szép húsvéti tojásokat festettünk. Kipróbáltam én is. Volt olyan év, hogy hétezer koronát is kerestem a piros tojással. Éjjeleken át dolgoztam, de megérte, mert két hónap alatt sem keresett annyit az uram.

A kommunizmus alatt mindenkit megaláztak. Van, aki azt mondja, hogy jobban éltünk akkor, mert olcsóbb volt minden. Azonban nem azt kell nézni, hogy milyen olcsó az élet, hanem hogy milyen megalázott az ember, mert nem csak szája van az embernek, hogy egyen. Jön egy tahó orosz vagy egy tahó magyar vagy éppen szlovák a hegyekből... Ezek a drótos tótok [A vándoriparosokat vándorló életmódjuk, szegénységük vagy csak a helybeliektől különböző szokásaik miatt sok helyütt enyhe lenézéssel emlegették. – A szerk.] lejöttek hozzánk, ezek lettek a falu urai, a partizánok. Megszállták a magyarok üzleteit, mert a magyar nem lehetett üzletes, a nyakára ültek a magyarnak. A malomigazgató is analfabéta volt, az uram állította össze helyette a kimutatásokat. Vágbesztercéről érkeztek hozzánk. Az okos embereket megalázták. A magyarokat Magyarországra meg Csehországba vitték, ugyanazt tették velük, mint a zsidókkal, csak éppen nem ölték meg őket. Betelepedtek a magyarok elhagyott házaiba. A szomszéd házba is betelepedett egy olyan házaspár. A szobában tartották a malacokat, mivel azt hitték, hogy télvíz idején megfagynak, ezért a malacokkal aludtak. Tavasszal meg látom, hogy a szomszéd kisollóval nyirkálja a szőlőfürtöket. Kérdelem: „Mit csinál?” „Hát, azt mondta a szomszéd, hogy ha sok van rajta, le kell vagdalni.” A szomszéd persze becsapta. Én nem szóltam neki – „já nerozumiém” [én nem értem] –, vagdald csak, gondoltam magamban. A többségük eltűnt, csak egy-kettő maradt, aki a faluban megnősült.

Én szerettem volna kivándorolni Palesztinába. Azt mondta a Miska bácsi, az anyám bátyja: „Ne maradj itt, gyere velünk, egy család vagyunk, Negyedről is sokan mentek. Gyere velünk együtt, vonattal megyünk, a hajón megleszünk, nincs asszony, nincs rokon semmi, gyere velünk.” Annyit írta ez a Fekete Józsi bácsi, anyám sógora: „Itt ápolónő leszel, úgy meggyógyult az Adél néni [anyja nővére], gyertek a Szentföldre, itt minden gyógyító.” Az uram nem akart menni, mert nem bírta a meleget.

Az 1990-es években utaztam ki Izraelba, addig nem lehetett kimenni. Még akkor is vízum kellett. A vejem, Osi intézte. Nagyon kíváncsi voltam Izraelra, de nagyobbak képzeltem el. Egy vonat jár végig az országban, 150 kilométer hosszan, amilyen az ország. A repülőtér szintén kicsi volt, az első benyomásom az volt, hogy verekednek ott. Nem voltam hozzászokva ehhez a kolhozrendszerhez. Ha valaki kivándorolt, a mezőgazdaságba vették be, amíg nem talált jobbat, oda mindenkit felvettek. Ennivalót, lakást biztosítottak. Furcsa volt ez nekem, azt hittem, hogy olyan, mint az orosz rendszer. Együtt vannak, együtt dolgoznak, de azért az nem olyan. Mindenkinek van külön lakása, aki nem akar, nincs ott, nem erőszakkal veszik el a földjét, mert ott

senkinek nem volt földje, az a zsidó államé. Nem értettem eleinte.

Izraelban éltek és élnek a rokonaim. Anyám bátyja, Miska bácsi visszatért a két fiával, Ferivel és Tibivel Auschwitzból. A két fiú nem akart katona lenni. Nemsokára lehetőség nyílt a kivándorlásra. Kibéreltek egy vagon, belepakoltak. A vagon fölemelték a hajóra. Anyám nővérének, Adél néniéknek, akik már a második világháború előtt kivándoroltak Palesztinába, Petah Tikvában volt a házuk egy nagy udvarral. Miska bácsiék aztán ott laktak egy darabig Adél néninél. Miska bácsi nagyon értett a tehénekhez. Népbíró is volt később a bíróságon. Jó fizetést kapott. Házat épített, telket kapott. A fia, Feri ma is ott lakik.

Katica nénim, az édesapám anyjának volt a testvére, Jókáról származott. Lánykorában nevelőnő volt, gyönyörű szőke hajú nő volt. Férjhez ment valakihez, a férjét nem tudom hogyan hívták és hogy zsidó volt-e, de azt mesélték, hogy a hajón esküdtek. Tudom, hogy Amerikában élt, van egy fia, művész, Gusztinak hívják. A címek, sajnos, elkallódtak. Katica néni már azóta meg is halhatott. Aranycsipkével szegett sapkát viselt, amikor hazajött Amerikából.

Amerikában is élt egy negyedi rokonom, Tildának hívták, anyámnak volt az unakatestvére. Elvitte egy nem zsidó amerikai legionárius, akivel Pozsonyban ismerkedett össze. Férjhez ment Amerikába, négy lánya született, és egy kis kantint nyitott. Nem tért vissza, ott halt meg Amerikában. Anyámmal levelezett, fényképeket és csomagot is küldött.

Közvetlenül a rendszerváltás után, 1989 után nem történt semmi, még azután is kommunizmus volt. Kérvényt be nem adhattál, semmit nem intéztek el. Egymásnak segítettek, úgy volt az – aki akkor neked jót csinált, nos add vissza a jót, minden le volt tagadva... Most érzem csak a változást, hogy 2004-ben az Európai Unióba került Szlovákia.

Például az anyai nagyapámnak sok földje volt, azt mind elvették. Én nem kértem vissza, mert a fiam a kertet sem tudja bedolgozni. Az apai nagyapám házat ledöntötték, helyette felépítettek oda egy tűzoltószertárt. Ott állt pár évig, aztán eladták a telket. Megvette volna egy szlovák kommunista nő. A telek az artézi kútnál van, az a legjobb hely, ott akármit árulsz, minden megy. Százezer koronát adott volna érte zsebből, hogy a barátnőjével egy ruhaüzletet fog nyitni. A helyi polgármester azt mondta, hogy nem lehet eladni a telket, a tűzoltószertárat le fogják dönteni, és a helyén parkot létesítenek. Hazudott, park sem lett ott soha. Az a kommunista pedig megvette volna tőlem. Az új polgármester már nem is tudta, hogy kié meg mié a telek, a község eladta, engem meg sem kérdeztek. Két ember lakik a házban, átalakították. Hogyan vehette meg az a két ember, mikor a telek ott nincs tisztázva?!

1990-es években már szabadon kimehettem Párizsba. Nagy kár, hogy megöregedtem, mert ha most is fiatal volnék, biztosan nem ülnék itt. Farkasdon pékséget nyitnék, vagy virággal kereskednék. Most van rá lehetőség. Aki ügyes, az most megél. Hiába mondják, hogy munkanélküli. Az, aki nem talál, az nem ügyes. Ez a rendszer, ez az ügyes embereké – kapitalizmus. Mindenkinek van lehetősége, ha cigány, ha zsidó, ha paraszt, ha szegény, ha gazdag. Csak esze legyen meg ügyessége. Ma ilyen világ van. Így van a franciáknál, így van Amerikában – nem nézik, hogy néger vagy cigány, hanem hogy milyen ügyes.

Nyolc-tíz évvel ezelőtt [az 1990-es évek második felében] költöztem a jelenlegi galántai lakásomba. Negyeden mindenki nagyon elfoglalt, én meg nagyon szeretem a társaságot. Részben

ezért is mentem el a szülői házamból, és jöttem ide Galántára. Gyakran részt vettem a galántai hitközség által szervezett rendezvényeken, de most már az egészségügyi problémáim miatt egyre kevesebbet járok össze a maradék zsidóval. Én voltam a legöregebb a galántai zsidó hitközségben, nagyon megbecsültek. Galántán már alig él zsidó, aki betartja a zsidó hagyományokat. Én is csak két ilyen asszonyt ismerek. Én hiszek az egy Istenben, tehát hívő ember vagyok, de nem tartom magam vallásos zsidónak. Otthon megtartom a jeles keresztény ünnepeket is, mint például a karácsonyt és a húsvétot. A zsidó ünnepeket annyiban tartom meg, hogy eljárrok a galántai imaházba, mikor a halottakért imádkoznak, és mikor meghívják valamilyen rendezvényre. A zsidó hitközség zain adar [Zájin ódor – ádar hó 7. napja a hagyomány szerint Mózes születésének és halálának évfordulója. – A szerk.] nevezetű ünnepséget is szokott rendezni. 2003-ban negyedi, galántai, nagyszombati, pozsonyi zsidók vettek részt rajta.

Nemrég hoztak egy rendeletet, hogy aki üldözve volt meg ingyen dolgozott, kaphat kárpótlást. Valamit kaptam Magyarországtól, mert a második világháború alatt ingyen dolgoztam mint ápolónő. Gyakran le sem jött rólam a fehér köpeny, tiszta vér voltam. A Claims Conference-től kaptam körülbelül 42 ezer szlovák koronát, amit három részre osztottam. Két részét a gyerekeimnek adtam, hogy emlékezzenek az apjukra.